

ENGELLİ KADINLAR İÇİN ENGELSİZ ADALET MÜMKÜN MÜ?: ADALETE ERİŞİM HAKKI ÇERÇEVESİNDE BİR İNCELEME^(*)

Dr. Öğr. Üyesi **A. Aslı ŞİMŞEK ÖNER^(**)**

Öz

Günümüzde adalete erişim kavramı, sosyal adalet gündemine uygun olarak, adalete uygun bir hukuki çare arayışındaki farklı dezavantajlara sahip toplumsal kesimler için adalete erişim önündeki engellerin tespitini de içerecek şekilde geniş anlamda ele alınmaktadır. Adalete erişimi bağımsız bir insan hakkı olarak düzenleyen Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme'de (EHİS) engellileri irade ve tercihlerini kullanmaktan alıkoyan ve engellilerin diğerleriyle eşit şekilde adalete ve usuli güvencelere erişimlerinin engellenmesine yol açan engellilik anlayışı terk edilmiştir. Bunun yerine EHİS'in adalete erişim hakkını düzenleyen 13. maddesinin, Sözleşme'nin yasa önünde eşit tanınma hakkını düzenleyen 12. maddesiyle birlikte ele alınması önerilmektedir. Gerçekten de EHİS adalete erişimi bağımsız bir hak olarak düzenlemektedir. Bunun yanı sıra hak temelli engellilik ve toplumsal cinsiyet bakış açısıyla engelli kadınların adalete erişim hakkını güvence altına almaktadır. Öte yandan adalete erişim hakkı, EHİS dışında herhangi bir sözleşmede münferiden düzenlenmemiş olduğundan, diğer insan hakları denetim mekanizmaları tarafından ilgili sözleşmede düzenlenen adil yargılanma hakkı, bilgi edinme hakkı, yasa önünde eşitlik gibi haklardan ve onların unsurlarından yorum yoluyla çıkarılmaktadır. Örneğin CEDAW Komitesi, 2015 tarihli 33 No.lu Genel Tavsiye Kararı'nda kadınların adalete erişimini ele almıştır. Bu çerçevede hukuk önünde eşit tanınma ve hak arama özgürlüğü çerçevesinde engelli kadınların adalete erişim hakkına ilişkin uluslararası insan hakları standartlarını EHİS'in yanı sıra Kadınlara Karşı Her Türü Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılması Sözleşmesi (CEDAW) ortaya koymaktadır. Bu noktada EHİS'in engelliliğe yaklaşımı bağlamında engelli kadınların adalete erişiminin önündeki hukuki ve toplumsal engeller açığa çıkarılmalıdır. Hukuki ve toplumsal engellerin ise üç boyutta incelenmesi önerilmektedir. Bunlar, adalete erişim sürecinde karşılaşılan engeller, engellilik ve toplumsal cinsiyet kesişiminde hukuku etkileyen kültürel normlar nedeniyle engelli kadınların maruz kaldıkları klişeler ve ayrımcılıktır. Son olarak insan hakları ihlali anlamına gelen bu engeller karşısında devletin yükümlülükleri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler

Engelli Kadınlar, Adalete Erişim Hakkı, Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme, Kadınlara Karşı Her Türü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi, Devletin Yükümlülükleri.

^(*) Makalenin Dergiye Geliş Tarihi: 04.04.2024 - Makalenin Kabul Edildiği Tarih: 02.05.2024, DOI No: <https://doi.org/10.54704/akdhfd.1463542>.

^(**) Yozgat Bozok Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Kamu Hukuku / Yozgat, Türkiye.
E-posta: a.asli.oner@bozok.edu.tr,
Orcid Id: <https://orcid.org/0000-0001-7743-0509>.

"This article is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)"

IS BARRIER-FREE JUSTICE POSSIBLE FOR WOMEN WITH DISABILITIES?: A REVIEW WITHIN THE FRAMEWORK OF THE RIGHT TO ACCESS TO JUSTICE

Abstract

Today, pursuant to the social justice agenda, access to justice notion is broadly include the identification of barriers for disadvantaged groups in society seeking for an appropriate legal remedy. The Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD), which regulates access to justice as an independent human right, leaves the understanding of disability approach that prevents persons with disabilities from exercising their will and choices, denies access to justice and procedural safeguards on an equal basis with others. Instead, it is suggested that Article 13 of the CRPD on the right to access to justice be considered alongside Article 12 of the Convention on the right to equal recognition before the law. The Convention also guarantees the right to access to justice for women with disabilities from a rights-based disability and gender perspective. Since the right to access to justice is not individually regulated in any convention other than the CRPD, it is inferred by other human rights mechanisms through interpretation from rights such as the right to a fair trial, the right to information, equality before the law. For example, the CEDAW Committee addressed women's access to justice in its General Recommendation No. 33 in 2015. Here, the CEDAW sets out international human rights standards regarding the access to justice of women with disabilities within the framework of equal recognition before the law and freedom to seek rights, as well as the CRPD. The legal and social barriers to access to justice for women with disabilities should be revealed according to the disability approach of the CRPD. It is proposed that these barriers should be analyzed in three dimensions. These are the obstacles encountered in the process of access to justice, cultural stereotypes, and discrimination that cause violations of human rights of women with disabilities. Finally, the obligations of the state in the face of these obstacles, which constitute a violation of human rights, are examined.

Keywords

Women with Disabilities, Right to Access to Justice, Convention on the Rights of Persons with Disabilities, Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women, Obligations of the State.

Extended Abstract

Throughout the world, women and girls with disabilities are largely invisible in individual and social life and excluded from participation in decisions affecting their lives. One of these areas is access to justice. However, it is essential for the realization of human rights of women with disabilities to become more visible as the subjects of rights both within public institutions and civil society organizations. Therefore, there is a need to identify the violations of rights that women with disabilities are subjected to, which is a neglected issue, within the framework of the right to access to justice, and to reveal legal mechanisms and solutions that states are obliged to. In order to review these issues, the critical perspective of disability and gender studies has been taken into account in the context of the function of human rights in limiting state power. This is because patriarchal domination over women and ableist oppression over people with disabilities intersect to cause multiple and intersectional discrimination that violates the human rights of women with disabilities. In this respect, the aim of this study is to reveal the obstacles to the realization of the right to access to justice of women with disabilities and to determine the legal framework of ways to combat them.

In line with this purpose, firstly, the meaning of the concept of access to justice in the context of disability is presented and then the right to access to justice is explained in the light of the CRPD and the CEDAW. After establishing the conceptual framework on the subject in this way, the legal and social barriers to access to justice for women with disabilities are examined. In this context, the CRPD represents a paradigm shift in the legal recognition of the autonomy of persons with disabilities. Therefore, Article 12 of the Convention regulating equality before the law and Article 13 regulating the right to access to justice should be considered together. The differences of women with disabilities should also be understood in this context, in other words, it should be recognized that they include physical, psychosocial, intellectual and perceptual conditions that may or may not constitute functional limitations. In order to reveal the violations of rights that women with disabilities are subjected to, the Committee on the Rights of Persons with Disabilities relates Article 6 (women with disabilities) to Article 13 (Access to justice) and underlines that women with disabilities face obstacles in accessing justice, including exploitation, violence and harassment due

to stereotypes, discrimination, procedural irregularities and physical accessibility problems, which undermine their credibility and lead to the rejection of their complaints due to disability and gender. Noting that there is very little data on the situation of women with disabilities in the periodic reports submitted by states, the CEDAW Committee, in its General Recommendations No. 18, 28, 33 and 35, consistently underlines that gender-based violence is shaped by intersecting dimensions of discrimination against women and inequality, including disability.

States should recognize and respect the autonomy of women with disabilities who have experienced gender-based violence in all legal proceedings, protection and support measures and services, and ensure accessibility of procedures, measures and services, taking into account the multiple and intersectional discrimination they experience. In domestic law, all legal practitioners such as judges, prosecutors, notaries and lawyers are obliged to interpret the law in accordance with the CRPD. Similarly, given that the CRPD is a human rights treaty and therefore incorporated into national sources of law, it is a primary requirement for states to adapt their domestic legal texts in accordance with the Convention. By embracing the paradigm shift on disability approach manifested in the CRPD, they should prevent women with disabilities from being treated by the legal system and public authorities as victims or in need of protection, and from being overprotected rather than prosecuted as abusers, and promote self-determination and legal empowerment in accordance with the right to access to justice.

GİRİŞ

Resmi tahminlere göre bugün dünyada 700 milyon engelli kadın ve kız çocuğu bulunmasına karşılık, engellilikle ilgili uluslararası ve ulusal yasa ve politikaların engelli kadın ve kız çocuklarıyla ilgili hususları tarihsel olarak hem ihmal ettiği hem de görmezden geldiği belirtilmektedir¹. BM Kadın Birimi'nin verilerine göre erkek nüfus içinde engelliliğin ortalama yaygınlık oranı yüzde 12 iken, kadın nüfusta engelliliğin ortalama yaygınlık oranı yüzde 19,2'dir ve bu oran yaklaşık beş kadından birini temsil etmektedir. Bu yüksek orana karşın engelli kadın ve kız çocukları bireysel ve toplumsal yaşamda büyük ölçüde görünmez kılınmakta, yaşamlarını etkileyen kararlara katılımdan dışlanmaktadır².

Benzer bir durumun ülkemiz için de geçerli olduğu görülmektedir. Gerçekten de Türkiye hem Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme'ye (EHİS)³ hem de Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılması Sözleşmesi'ne (CEDAW)⁴ taraf olmasına karşın, engelli kadınlar etkin şekilde ne engelli hakları

¹ "Women with Disabilities", Women Watch, Erişim Tarihi: Mart 14, 2024, <https://www.un.org/womenwatch/enable/>.

² "Statement by UN Deputy High Commissioner for Human Rights", Nada Al-Nashif, Annual Full-day Discussion on the Human Rights of Women, Human Rights Council 47th Session, (5 Temmuz 2020), Erişim Tarihi: Şubat 17, 2024, <https://www.ohchr.org/en/statements/2021/07/panel-1-violence-against-women-and-girls-disabilities>. Toplumsal cinsiyet ve engellilik arasındaki ilişkinin yeterli düzeyde kurulmamasının sakıncaları pandemide daha da keskin şekilde ortaya çıkmıştır. Chiara Orti, *Accepting the Challenge-Women with Disabilities: For a Life Free of Violence - An Inclusive and Cross-cutting Perspective* (Montevideo: UN WOMEN, 2021), 9.

³ EHİS için bkz. "Convention on the Rights of Persons with Disabilities", UN General Assembly, A/RES/61/106, 24 January 2007, Erişim Tarihi: Ocak 29, 2024, <https://www.un.org/development/desa/disabilities/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities-2.html>.

⁴ CEDAW için bkz. "Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, UN General Assembly, A/RES/34/180, (18 Aralık 1979), Erişim Tarihi: Ocak 29, 2024, <https://www.refworld.org/legal/agreements/unga/1979/en/13757>.

örgütleri ne de kadın hakları örgütleri içinde kendilerine yeterince yer bulabilmişlerdir⁵. Oysaki adı geçen bu insan hakları sözleşmelerinin yaşama geçirilmesi sürecinde hem kamu kurumları hem de sivil toplum örgütleri bünyesinde engelli kadınların hakkın öznesi olarak daha fazla görünür hale gelmesi beklenmektedir.

Engelli kadınlar, hak temelli örgütlerde kendilerine yer bulamamanın yanı sıra, hak arama sürecinde de hem engelliliği hem de kadınlığı kuşatan pek çok önyargı ve klişeyle de başa çıkmak zorunda kalmaktadırlar. Dolayısıyla ihmal edilmiş bir mesele olan engelli kadınların maruz kaldıkları hak ihlallerinin tespit edilip bunlarla hukuki mücadele araçlarının ve çözüm yollarının ortaya konulmasına ihtiyaç vardır. Bunun için karşımıza çıkan anahtar kavramlardan biri de adalete erişim hakkıdır. Bu bağlamda çalışmanın konusunu engelli kadınların adalete erişim hakkının gerçekleşmesi önündeki engellerin neler olduğunun açığa çıkarılması ve bunlarla mücadele yollarının hukuki çerçevesinin incelenmesi oluşturmaktadır.

Bu inceleme yapılırken devlet kudretinin sınırlanmasında insan haklarının işlevi bağlamında engellilik ve toplumsal cinsiyet çalışmalarının eleştirel bakış açısı dikkate alınmıştır. Nitekim toplumda var olan iktidar ilişkilerinin bir yansıması devlet iktidarında karşılık bulmaktadır. Konumuz çerçevesinde kadın üzerindeki ataerkil tahakküm ile engelli bireyler üzerindeki sağlamcı baskı kesişerek karşımıza kesişimsel ayrımcılığı çıkarmaktadır. Dolayısıyla devlet kudretinin sınırlanmasında hem toplumsal cinsiyet hem de engellilik dikkate alınarak, engellilik gibi bir baskı sistemiyle toplumsal cinsiyete dayalı boyun eğmenin kesişiminin ne şekilde tezahür ettiği ve bunun hukuka nasıl yansıdığı açığa çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu noktada hak arama özgürlüğü ve adil yargılanma hakkı gibi adalete erişim hakkının somutlaştığı pozitif hukuk düzenlemeleri bakımından devletin tek yükümlülüğünün karışmama/dokunmama olmadığı, bunun yanı sıra devletin proaktif bir tutum benimseyerek hareket etmesi gerektiği düşünülmektedir. Söz gelimi engelli kadınların hak arama özgürlüğü dendiğinde devletin hak arama sürecinde bağımsız ve tarafsız mahkemeye saygı göstermesinin yanı sıra bu süreçte engelli kadınların hem engellilik hem de cinsiyet nedeniyle ayrımcılığa maruz kalmamasını güvence altına almalıdır.

Bu noktada çalışmanın amacı, Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme'nin insan haklarına kattığı özgün değer ışığında, hukuk önünde eşit tanınma ve hak arama özgürlüğü bağlamında engelli kadınların adalete erişim hakkının işlevinin ve öneminin ortaya konulmasıdır. Bu sayede hukuk önünde görünmeyen bir alana itilen engelli kadınların haklarına erişebilmesi için hem özel hem kamusal yaşama azami katılımına ilişkin olanakları keşfetmek hedeflenmektedir. Bu amaç ve hedef

⁵ Arzu Şenyurt Akdağ, Gizem Tanay Aksaç, Nurcihan Temur Şimşekcan ve Özlem Kara, *Toplumsal Cinsiyet Eşitliği ve Engelli Kadın El Kitabı*, (Ankara: Engelli Kadın Derneği, 2016), Erişim Tarihi: Şubat 4, 2024, <https://www.enkad.org/wp-content/uploads/2022/12/ToplumsalCinsiyetEngelliKadin.pdf>, 5.

doğrultusunda çalışmada öncelikle adalete erişim kavramının engellilik bağlamında anlamı ortaya konulmuş olup, daha sonra EHİS ve CEDAW ışığında adalete erişim kavramı açıklanmıştır. Konuya ilişkin kavramsal çerçeve bu şekilde oluşturulduktan sonra, engelli kadınların adalete erişiminin önündeki hukuki ve toplumsal engeller üzerinde durulmuştur. Hukuki ve toplumsal engeller ise üç boyutta incelenmiştir. Bunlar adalete erişim sürecinde karşılaşılan engeller, engellilik ve toplumsal cinsiyet kesişiminde hukuku etkileyen kültürel normlar nedeniyle engelli kadınların maruz kaldıkları klişeler ve ayrımcılıktır. Son olarak insan hakları ihlali anlamına gelen bu engeller karşısında devletin yükümlülükleri incelenmiştir.

I. ENGELLİLİK BAĞLAMINDA ADALETE ERİŞİM KAVRAMI

Tarihsel olarak adli yardım aracılığıyla mahkemelere erişebilmek anlamına gelen adalete erişimin, günümüzde sadece mahkemelere fiziksel olarak ulaşabilmekten veya avukat aracılığıyla temsil edilmekten daha geniş ve kapsamlı bir anlayışa işaret ettiği kabul edilmektedir⁶. Bugün adalete erişim, sadece mahkemelere erişim gibi basit bir unsuru ihtiva etmenin ötesine geçerek, tüm adli ve idari süreçlerde ilgili otoriteye erişimi, demokratik karar alımına dahil olabilmeyi, bunların sağlanması için gerekli sosyal politikaların yürürlüğe girmesi yoluyla dışlanmaya ve ayrımcılığa karşı tüm toplumsal kesimleri içermeyi amaçlayan bir süreç görünümünü almıştır⁷.

Dolayısıyla adalete erişim dendiğinde, hukuk devleti ilkesinin gereği olarak, yetkililerin hukuka uygun davranarak yargılama sürecinin adil olmasının sağlanmasının yanı sıra konunun sosyal adalet boyutu da hesaba katılmaktadır. Böylece adalete erişim yaklaşımı, “*bir kişinin davasını mahkeme önüne getirme olasılığını içerecek şekilde başlayacak, adil bir yargılama süreci ve adil karara erişmesini sağlayacak*” biçimde, geniş anlamda kullanılmaktadır⁸. Ülkemizdeki son dönem çalışmalarda da bu tanım tercih edilmekte olup, farklı dezavantajlara sahip toplumsal kesimler için adalete erişim önündeki engellerin tespiti gündeme gelmektedir⁹.

⁶ Seda Kalem Berk, *Türkiye’de Adalete Erişim: Göstergeler ve Öneriler* (İstanbul: TESEV Yayınları, 2012), 16; William C. Vickrey, Joseph L. Dunn ve J. Clark Kelso, “Access to Justice: A Broader Perspective”, *Loyola of Los Angeles Law Review* 42, S. 4 (2009), 1153; Orison S. Marden, “Equal Access to Justice: The Challenge and the Opportunity”, *Washington and Lee Law Review* 19, S. 2 (1962), 153; Roderick A. Macdonald, “Access to Justice in 2003 Scope, Scale, Ambitions (Foundation Paper Executive Summary)”, *Symposium on Access to Justice* (Kanada: 2003), 2-7; Duygu Hatipoğlu Aydın, “Kadınların Adalete Erişimi”, *Ankara Barosu Dergisi*, S. 4 (2015), 81-82.

⁷ Adriaan Bedner ve Jacqueline A.C. Vel, “An Analytical Framework for Empirical Research on Access to Justice”, *Law, Social Justice & Global Development Journal (LGD)*, S. 1 (2010), 7.

⁸ Gülriz Uygur ve Nadire Özdemir, *Adalet Erişimde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Haritalama ve İzleme Çalışması* (Ankara: CEİD Yayınları, 2021), 31.

⁹ Hatipoğlu Aydın, “Kadınların Adalete Erişimi”, s. 84; Damla Alver, Emre Şimşek, Muhammet Koçakgöl ve Olcay Karacan vd., *Kız Çocuklarının Adalete ve Adli Yardım Hizmetlerine Erişim Rehberi, Türkiye’de Kadınların Adalete Erişiminin Desteklenmesi Projesi* (Ankara: Uçan Süpürge

Belirtmek gerekir ki, pozitif hukukta adalete erişimin açıkça bir insan hakkı olarak tanındığı temel metin, EHİS'tir. Bunun dışında adalete erişim hakkı diğer insan hakları denetim mekanizmaları tarafından ilgili sözleşmede düzenlenen adil yargılanma hakkı, bilgi edinme hakkı, yasa önünde eşitlik gibi haklardan ve onların unsurlarından yorum yoluyla çıkarılmaktadır. Örneğin CEDAW Komitesi, 2015 tarihli 33 No.lu Genel Tavsiye Kararı'nda kadınların adalete erişimini ele almış olup, bunu Sözleşme'nin 2 (c), 3, 5 (a) ve 15. maddeleriyle, 19, 21, 23, 24, 26, 27, 29 ve 30 sayılı genel tavsiye kararlarını birlikte yorumlayarak incelemektedir¹⁰. Adalete erişimi bağımsız bir insan hakkı olarak düzenleyen EHİS'in 13. maddesinin 1. fıkrasına göre “*taraf devletler engellilerin diğer bireylerle eşit koşullar altında adalete etkin bir şekilde erişimini sağlamalıdır. Bunun için usule ve yaşa uygun düzenlemeler yapılmalı ve soruşturma ve diğer hazırlık aşamaları ve tanıklık dahil tüm hukuki işlemlere doğrudan ve dolaylı katılımları kolaylaştırılmalıdır.*” Maddenin 2. fıkrasına göre ise “*Taraf Devletler engellilerin adalete etkin bir şekilde erişimini sağlamak için polis ve cezaevi personeli dahil adalet sistemi çalışanlarının gerekli eğitimi almalarını sağlamalıdır.*” Dolayısıyla 13. maddeyle Sözleşme, engellileri irade ve tercihlerini kullanmaktan mahrum bırakan, birçok ülkede diğerleriyle eşit şekilde adalete ve usuli güvencelere erişimlerinin engellenmesine yol açan tarihsel olarak yerleşmiş engellilik anlayışını reddetmektedir¹¹. Böyle bir engellilik anlayışının reddi için adalete erişim hakkını düzenleyen 13. maddenin Sözleşme'nin yasa önünde eşit tanınma hakkını düzenleyen 12. maddesiyle birlikte ele alınması üzerinde durulmaktadır.

Bilgi edinme, adli/idari başvuru yapma, sözleşmelerin akdedilmesi, mal varlığı edinme ve evlenme gibi haklar ancak yasa önünde kişi olarak tanınma yoluyla korunabilir. Bu anlamda diğer haklardan tam olarak yararlanmanın bir ön koşulu olan 12. madde, eşit yurttaşlık kavramıyla ilgili olup, klasik anlamda hukuk önünde eşitlik ilkesinin genişletici yorumuna dayanmaktadır. Gerçekten de 12. maddenin 2. fıkrasına göre “*hukuki ehliyet¹²”, engelli bireyler dahil herkese doğuştan*

Vakfı, 2022), Erişim Tarihi: Şubat 14, 2023, 4, <https://ucansupurge.org.tr/kiz-cocuklarinin-adalete-ve-adli-yardim-hizmetlerine-erisim-rehberi/>; A. Aslı Şimşek, “Engelli Bireylerin Bilgi Edinme Hakkı: Birleşmiş Milletler Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme'nin Yaklaşımı Bağlamında Bir Değerlendirme”, *YÜHFD* 18, S. 1 (2021), 438.

¹⁰ CEDAW Komitesi, General Recommendation No. 33 on Women's Access to Justice, CEDAW/C/GC/33, 2015, para. 6, 7 ve 11.

¹¹ BM İnsan Hakları Yüksek Komiserliği, *International Principles and Guidelines on Access to Justice for Persons with Disabilities* (Cenevre: 2020), 6.

¹² EHİS'in İngilizce orijinal metninde “*legal capacity*” kavramı kullanılmış olup, Anglo-Sakson hukuk sisteminde “*hukuki ehliyet*” anlamına gelmektedir. Engelli hakları bakımından bu kullanımın önemi, hem hak hem de fiil ehliyetini kapsayan bir kavram olmasıdır. Buna karşılık Sözleşme'nin hazırlık sürecinde İran, Rusya ve Arap Yarımadası ülkelerinden “*legal capacity/hukuki ehliyet*” kavramına karşı çıkılarak, onun yerine “*hak ehliyeti*” kavramının kullanılması savunulmuştur. Bu görüş, Sözleşme'yi hazırlayan uluslararası komite ve üye devletler tarafından kabul görmemiş ve “*hukuki ehliyet*” kavramına yer verilmiştir. Diğer taraftan Sözleşme'nin Türkçe resmi çevirisinde “*legal capacity*” kavramının “*hak ehliyeti*” olarak çevrildiği görülmektedir. Oysaki CEDAW'ın resmi

verilen bir haktır. Hukuki ehliyet kavramını 1 No.lu Genel Yorum’unda inceleyen Engellilerin Hakları Komitesi (EHİK)’ne göre hukuki ehliyet, hem hak ehliyetini hem de fiil ehliyetini kapsar şekilde tanımlanmaktadır. Gerçekten de Komite’ye göre hukuki ehliyet, hak ve ödevlere (hak ehliyeti) sahip olma ve bu hak ve ödevleri gerçekleştirme (fiil ehliyeti) yeterlidir. Başka bir ifadeyle hukuki ehliyet, hukuken hem hak sahibi olma hem de hakları kullanabilme ehliyetidir. Benzer şekilde hukuki ehliyet, kişinin işlem yapma ve hukuki ilişkileri oluşturma, değiştirme ve sona erdirme yetkisine sahip bir varlık olarak tanınmasını sağlamaktadır¹³. Söz gelimi yasalar engelli bireylerin mülk edinmesine izin veriyor olabilir, ancak mülk alım satımında gerçekleştirmek istedikleri işlemleri her zaman geçerli kabul etmiyor olabilir. Bu durumda engelli birey, fiilen hukuki ehliyete sahip kabul edilmiyor demektir. Dolayısıyla EHİS’e taraf devletler, engelli bireylerin hukuki ehliyete sahip olma hakkının diğerlerine kıyasla eşitsiz olarak kısıtlanmamasını sağlamak için hukukun tüm alanlarını bütüncül olarak incelemelidir.

Bu bağlamda 12. ve 13. maddeler birlikte ele alındığında EHİS’in, engelli bireylerin özerkliğinin yasal olarak tanınmasında hukuken bir paradigma değişikliğini temsil ettiği söylenebilir. Buna göre devletler tarafından insan hakları temelli engellilik modelinin, vekaleten karar verme paradigmasından destekli karar verme mekanizmasına geçiş anlamına geldiğinin kabul edilmesi gerekliliğinin altı çizilmektedir¹⁴. Engelli kadınların farklılıkları da bu bağlamda anlaşılmalı, başka bir deyişle işlevsel sınırlılıklar oluşturan veya oluşturmayan fiziksel, psikososyal, düşünsel ve algısal koşulları da içerdiği kabul edilmelidir¹⁵. O halde hukuk önünde eşit tanınma ve hak arama özgürlüğü çerçevesinde engelli kadınların adalete erişim hakkına ilişkin uluslararası insan hakları standartlarına daha yakından bakmak ve aralarındaki ilgiyi ortaya koymak gerekmektedir.

II. ULUSLARARASI İNSAN HAKLARI STANDARTLARI ÇERÇEVESİNDE ENGELLİ KADINLARIN ADALETE ERİŞİM HAKKI

İnsan haklarının dinamik yapısı gereği EHİS’in insan hakları hukukuna kattığı değerden, diğer bir ifadeyle mevcut hukuk üzerindeki münferit tesirinden söz etmekte fayda vardır. Bu anlamda EHİS’in özgün ve farklı kuşaklardan hakları bir arada ele alan bütüncül bakış açısının yanı sıra Sözleşme, konumuz bağlamında toplumsal cinsiyetin ve engelliliğin anaakımlaştırmasına vurgu yap-

çevirisinde 15. maddede görüldüğü üzere “*legal capacity*” kavramı “*hukuki ehliyet*” olarak çevrilmiştir. Dolayısıyla EHİS’in resmi Türkçe çevirisindeki “*hak ehliyeti*” kavramını Sözleşme’nin orijinal metnindeki gibi “*hukuki ehliyet*” olarak anlamak gerekmektedir. Nalan Erkem, *Psikososyal Engelli Bireylerin Adalete Erişimi* (İstanbul: Ruh Sağlığında İnsan Hakları Girişimi Derneği, 2015), 14.

¹³ BM EHİK, Article 12: Equal Recognition Before the Law, CRPD/C/GC/1, 2014, para. 12-13.

¹⁴ Selda Çağlar, “Engelli Hakları Sözleşmesi’nde Ayrımcılık Yasağı ve Türkiye’nin Uyum Sorunu”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, S. 96 (2011), 151.

¹⁵ BM EHİK, Article 6: Women and Girls with Disabilities, CRPD/C/GC/3, 2016, para. 5.

maktadır. EHİS'in engelliliğin anaakımlaştırılması çerçevesinde özgün yanının mevcut uluslararası hukuk kurallarına ve denetimine kattığı değeri Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Komite (CEDAW Komitesi)'nin ve BM'nin ilgili birimlerinin toplumsal cinsiyetle birlikte engellilik meselesini inceledikleri kararlarında görmek mümkündür. Dolayısıyla çalışmanın bu kısmında EHİS'in ve CEDAW'ın ortaya koyduğu standartlara yer verilmiştir.

A. ENGELLİLERİN HAKLARINA İLİŞKİN SÖZLEŞME

EHİS, hak temelli bakış açısını esas alan, bu bağlamda tüm insan haklarının bütünlüğü, bölünmezliği ve karşılıklı bağımlılığı esasına göre tasarlanmış bir sözleşmedir. Sözleşme'nin bu özelliği aynı zamanda onun bütüncül haklar yaklaşımına göre kaleme alındığını göstermektedir. Bunun yanı sıra Sözleşme'de engellilik, bir insan hakları meselesi olarak tanımlandığı gibi bir kadın meselesi olarak da ele alınmaktadır. Şöyle ki Sözleşme, Giriş bölümünde "*cinsiyet*" de dahil olmak üzere "*birçok nedene dayalı olarak ve bu nedenle daha ağırlaştırılmış bir ayrımcılığa maruz kalan engellilerin karşılaştığı zor koşulları*" dikkate alan; "*engelli kadınların ve kız çocuklarının hem ev içinde hem de ev dışında şiddete uğramaya, yaralanmaya veya istismara, ihmale, ihmalkar muameleye, kötü muameleye veya istismara karşı daha büyük bir risk altında oldukları gerçeğinin farkında*" olan; "*engellilerin insan temel hak ve özgürlüklerinden tam yararlanmasını teşvike yönelik çabalara cinsiyet eşitliği perspektifinin de eklenmesi gerektiğini vurgulayan*" bir bakış açısı sunmaktadır¹⁶.

Bu noktada EHİK, taraf devletlere EHİS kapsamında raporlama yükümlülüklerini yerine getirmelerinde yardımcı olmak amacıyla, Sözleşme'nin engelli kadın ve kız çocuklarına ilişkin yaklaşımı hususunda yine Sözleşme'nin çeşitli madde ve hükümlerine dayanarak, 2016 yılında 3 No.lu Genel Yorum'unu hazırlamıştır¹⁷. Buna göre engelli kadınlar homojen bir grup değildir. Başka bir ifadeyle engellilik ve cinsiyet, göç, iltica, gözetim altında tutulma (hastaneler, yatılı kurumlar, çocuk veya ıslah evleri ve cezaevleri gibi), yoksulluk, etnik, dini ve ırksal köken; birden fazla engellilik durumu ve bu nedenle yüksek düzeyde destek alma, albinizm, cinsel yönelim ve kimlik gibi farklı durumlarla bir arada ele alınmalıdır. Aynı zamanda engelli kadınların çeşitliliği her türlü engeli, diğer bir deyişle işlevsel sınırlamalarla birlikte gelen veya gelmeyen fiziksel, psikososyal, zihinsel veya duyuşsal durumları da içermektedir. Bu çerçevede engellilik, EHİS'in 1. maddesinde tanımlandığı üzere, kişisel sakatlık ile sosyal ve maddi çevre arasındaki etkileşimin sosyal etkisi olarak anlaşılmaktadır¹⁸.

¹⁶ EHİS, Giriş, para. (p), (q) ve (s).

¹⁷ Bkz. BM EHİK, CRPD/C/GC/3, 2016.

¹⁸ BM EHİK, CRPD/C/GC/3, para. 5.

Bu çerçevede EHİK, hukuken ve politik olarak görünmeyen bir alana itilmenin ve ihmal edilmenin, engelli kadınlara yönelik çoklu ve birbiriyle kesişen ayrımcılık biçimlerini sürekli hale getirdiğini tespit etmektedir. Nitekim engelli kadınların genellikle toplumsal cinsiyet ve/veya engellilik ile birlikte başka temellerde de ayrımcılığa uğradığı alanlar, başta adalete erişim olmak üzere, eğitime, ekonomik fırsatlara, sosyal etkileşime eşit erişim; kanun önünde eşit tanınma; siyasete katılma ve cinsel sağlık ve üreme sağlığı hizmetleri de dahil olmak üzere sağlık hizmetleri ile nerede ve kiminle yaşamak istedikleri gibi çeşitli bağlamlarda kendi yaşamları üzerinde kontrol sahibi olma konularında çoklu ve kesişimsel ayrımcılık olarak karşımıza çıkmaktadır¹⁹.

Benzer şekilde Sözleşme'nin hem genel ilkelerini düzenleyen 3. maddesinde kadın-erkek eşitliği yer almakta ve 5. maddesinde ayrımcılık yasağı düzenlenmekte hem de 6. maddesinde çoklu ayrımcılık gibi engelli kadınların maruz kaldığı çifte dezavantaj yaratan ihlallerin önlenmesine ilişkin ayrıca ve açıkça bir koruma getirilmektedir. Bu çerçevede EHİK, Sözleşme'nin 6. maddesine ilişkin 3 No.lu Genel Yorum'unda çoklu ayrımcılık bağlamında cinsiyet ve/veya engelliliğe odaklanarak engelli kadınların ve kız çocuklarının haklarının korunması konusunu ele almıştır. Buna göre 6. madde, Sözleşme'nin ilgili diğer bütün maddeleriyle kesişen bir madde olduğundan, taraf devletler adalete erişim hakkını düzenleyen 13. maddeyi uygularken hedeflenen bütün eylemlerinde engelli kadınların ve kız çocuklarının haklarının kapsanması gerektiğini göz önünde tutmalıdır. Bu çerçevede engelli kadınların çoklu ayrımcılığa karşı korunmasının ve adalete erişim hakkından diğerleriyle eşit koşullar altında yararlanmasının sağlanması için pozitif edim gerektiren tedbirler alınmalıdır²⁰.

Aynı zamanda cinsel şiddet de dahil toplumsal cinsiyete dayalı şiddete maruz kalan engelli kadınların bu şiddete karşı önleme ve koruma mekanizmalarından etkili ve anlamlı şekilde istifade edebilmesi, güvenli barınmayla, destek hizmetleri ve prosedürlerine erişimleriyle ve sağlık hizmeti (özellikle üreme sağlığı hizmetleri) almalarıyla son derece yakından ilişkili görülmektedir²¹. Bilhassa zaten şiddet nedeniyle hakları ihlal edilmiş olan engelli kadınların hukuki bir çare arayışında ikincil mağduriyetler yaşamaması için bu ilişkinin kurulması önem arz etmektedir.

Bu noktada EHİK, EHİS'in 6. maddesinin, 13. maddesiyle ilgisini kurarken engelli kadınların adalete erişim sürecinde hem engelli hem de kadın olmaktan dolayı güvenilirliklerini zedeleyen ve şikayetlerinin reddedilmesine neden olan klişeler, ayrımcılık, prosedürel usulsüzlükler ve fiziksel erişilebilirlik sorunları dolayısıyla sömürü, şiddet ve taciz konuları da dahil olmak üzere adalete erişim-

¹⁹ BM EHİK, CRPD/C/GC/3, 2016, para. 2.

²⁰ BM EHİK, CRPD/C/GC/3, 2016, para. 12.

²¹ BM EHİK, CRPD/C/GC/3, 2016, para. 48.

de engellerle karşılaştıklarının altını çizmektedir²². Gerçekten de prosedürlerin uygulanmasındaki olumsuz hukuk pratiği, ihlale maruz kalanları yıldırabilmekte veya adalet arayışında cesaretlerini kırabilmektedir. Örneğin karmaşık veya onur kırıcı raporlama prosedürleri; hukuki çözüm sağlamak yerine, ihlale maruz kalanı sosyal hizmetlere yönlendirmek; polisin veya diğer yasa uygulayıcılarının önyargılı tutumları bu gibi pratiklerdendir. Bu pratikler, şiddetin, sömürünün ve tacizin geniş bir zamana yayılmasıyla sonuçlanan cezasızlığa ve engelli kadınların deneyimlerinin görünmezliğine yol açabilmektedir²³. Dolayısıyla engelli kadınlar bakımından adalete erişim, EHİS m.16'da düzenlenen sömürü, şiddet veya istismara maruz kalmama hakkıyla da yakından ilişkilidir. Örneğin engelli kadınlar, bakım desteği aldıkları kişilerin desteğini kaybetme endişesiyle bu kişilerden gördükleri şiddet, sömürü ve tacizi bildirmekten imtina edebilmektedirler²⁴.

B. CEDAW

Kadınların adalete erişimi hususunda en önemli uluslararası metin olarak CEDAW kabul edilmektedir. CEDAW Komitesi, Sözleşme metnini yaşayan bir metin olarak ele almakta ve insan haklarının dinamizmine uygun şekilde Sözleşme'yi yorumlamaktadır. O halde CEDAW'ın yaklaşımını ortaya koymak için Komite'nin adalete erişime ve engelli kadınlara ilişkin yorumlarını dikkate almak gerekmektedir.

CEDAW Komitesi'nin 1991 tarihli ve 18 No.lu Genel Tavsiye Kararı'yla engelli kadın ve kız çocuklarının yaşadığı çifte ayrımcılığın altı çizilmiştir. Aynı zamanda Komite, bu tarihe kadar kendisine sunulan periyodik raporlarda engelli kadınların durumuna ilişkin çok az bilgi sunulduğunu tespit etmiştir. Yine engelli kadınların haklarının eşit şekilde güvence altına alınmasını CEDAW'ın 3. maddesiyle²⁵ ilişkilendiren Komite, engelli kadınların yaşamın her alanına katılımlarının sağlanması için devletlerin gerekli önlemleri almasını tavsiye etmiştir²⁶.

Bunun yanı sıra CEDAW Komitesi, adalete erişim ile bir ayrımcılık biçimi olarak tanımladığı engelli kadınlara yönelik şiddetin ortadan kaldırılması arasında açık bir ilişki kurmaktadır. CEDAW Komitesi'nin 18, 28, 33 ve 35 No.lu Genel Tavsiye'lerinde istikrarlı bir şekilde belirttiği üzere, toplumsal cinsiyete

²² BM EHİK, CRPD/C/GC/3, 2016, para. 52; BM İnsan Hakları Yüksek Komiserliği, *Thematic Study on the Issue of Violence Against Women and Girls and Disability*, A/HRC/20/5, (2012), para. 41.

²³ BM İnsan Hakları Yüksek Komiserliği, A/HRC/20/5, para. 19.

²⁴ BM EHİK, CRPD/C/GC/3, para. 31 ve 52.

²⁵ Yasal önlemler başlığını taşıyan 3. maddeye göre "taraf devletler kadının tam gelişmesini ve ilerlemesini sağlamak için, özellikle politik, sosyal, ekonomik ve kültürel alanlar başta olmak üzere bütün alanlarda, erkeklerle eşit olarak insan hakları ve temel özgürlüklerinden yararlanmalarını ve bu hakları kullanmalarını garanti etmek amacıyla yasal düzenleme dahil bütün uygun önlemleri alacaklardır."

²⁶ BM CEDAW Komitesi, General Recommendation No. 18: Disabled Women, A/46/38, Tenth Session, 1991.

dayalı şiddeti, kadınlara yönelik ayrımcılığın ve engellilik de dahil olmak üzere eşitsizliğin kesişen boyutlarının şekillendirdiği kabul edilmektedir.

Kadınların adalete erişimlerini ele aldığı 33 No.lu Genel Tavsiye Kararı'nda Komite, Sözleşme'nin 5. maddesinin (a) fıkrasına atıfla, toplumsal cinsiyete dayalı kalıpyargıların ve rollerin adalet sistemi ve bu sistemin içinde yer alan kurumlar arasında sürekli yeniden üretildiğini; toplumsal cinsiyet ile engellilik gibi kesişen ayrımcılık nedenlerinden dolayı engelli kadınlar için adalete erişimin daha zor hale geldiğini vurgulamaktadır²⁷. Buradan hareketle Komite, adalete erişimin sağlanması için adalet sisteminin sorgulanabilirliğini, mevcudiyetini, erişilebilirliğini, kalitesini, mağdurlar için çözüm yolları sunmasını ve hesap verilebilirliğini içeren altı birbiriyle ilişkili ve gerekli bileşen olduğunu tespit etmektedir²⁸.

Devletlerin kadınlar için adalet sisteminin erişilebilirliğini yaşama geçirirken yoksul kadınlar bakımından hukuki yardım konusunda ekonomik engellerin kaldırılmasını; yargısal ve yarı-yargısal süreçlerin tam olarak anlaşılması için dilsel engellerin kaldırılmasını; adalet mekanizmaları, prosedürler ve çözüm yollarına ilişkin mevcut olan bilginin yaygınlaştırılmasını ve kadınlarla işbirliği halinde tasarlanmasını; internet ve diğer bilgi ve iletişim teknolojilerine erişimin sağlanmasını; yargısal ve yarı-yargısal kurumlar ve diğer hizmetlerin fiziksel çevresinin ve konumunun erişilebilir olmasının sağlanmasını; kadınların adalete erişim sağlamak için üstesinden gelmek zorunda oldukları zorlukları azaltmak amacıyla bir dizi yasal ve sosyal hizmetleri de içeren “*ilk adım merkezleri*” gibi adalet erişim merkezlerinin tüm kadınlar için erişilebilir biçimde oluşturulmasını ve adalet sisteminin engelli kadınlar bakımından erişilebilirliğini sağlarken bu konuya özel önem verilmesini tavsiye etmektedir²⁹. Bu çerçevede Komite, erişilebilirliği “*gerek resmi ve gerekse yarı-yargısal adli sistemler dahil tüm yargı sistemlerinin güvenli, düşük maliyetli, kadınlarca fiziksel olarak erişilebilir; ayrımcılığın kesişen ve birleşen türleriyle yüz yüze gelen kadınlar da dahil olmak üzere tüm kadınların ihtiyaçlarına uygun ve bu ihtiyaçlara uyarlanabilir olması*” biçiminde tanımlamaktadır³⁰.

III. OLMASI GEREKENDEN OLANA: ENGELLİ KADINLARIN ADALETE ERİŞİMİ ÖNÜNDEKİ HUKUKİ-TOPLUMSAL ENGELLER

Engelli bireylerin adalete eşit erişimini engelleyen çeşitli etmenler söz konusudur. Bunların başlıcaları, hukuki ehliyetin kullanılmasına ilişkin kısıtlamalar; mahkemeler ve polis karakolları gibi adli tesislere fiziksel erişimin ve ulaşımın

²⁷ BM CEDAW Komitesi, CEDAW/C/GC/33, para. 7 ve 8.

²⁸ BM CEDAW Komitesi, CEDAW/C/GC/33, para. 14.

²⁹ BM CEDAW Komitesi, CEDAW/C/GC/33, para. 17.

³⁰ BM CEDAW Komitesi, CEDAW/C/GC/33, para. 14(c).

olmaması; adli yardım ve temsile erişimdeki engeller; erişilebilir formatlarda bilgiye erişim eksikliği; adaletin yerine getirilmesinin her aşamasında engellilerin katılma yeteneklerini sorgulayan ataerkil veya zararlı kalıpyargılara dayalı tutumlar ve adalet alanında çalışan profesyonellerin engellilik konusundaki eğitim ve farkındalık eksikliği olarak özetlenebilir³¹.

Engelliliğe ilişkin bu engel, kısıt, eksiklik ve tutumlar toplumsal cinsiyete dayalı ayrımcılıkla birleştiğinde katmerlenmektedir. Gerçekten de kesişen toplumsal yapılar olan engellilik ve toplumsal cinsiyet, özellikle kadınlara ve kız çocuklarına karşı yapısal ayrımcılığa yol açan klişeler tarafından daha da ağır hale gelmektedir. Sadece farklı ayrımcılık biçimlerinin birbirine eklenmesinden dolayı değil, aynı zamanda kişinin yaşamını belirleyen farklı faktörler (sosyal, ekonomik, politik, kültürel ve sembolik) arasındaki birçok olası kesişme biçimiyle sonuçlanan yeni ayrımcılık durumlarının yaratılmasından dolayı³² “katmerli” ve “ağırlaşmış³³” bir eşitsizlikten söz edilmektedir.

Belirtilen bu hukuki-toplumsal engeller, engelli kadınlar bakımından “*adalete erişim sürecinde karşılaşılan sorunlar*”, “*engelliliğe ilişkin kültürel normların insan haklarına getirdiği kısıtlar*” ve “*engellilik ve toplumsal cinsiyet bağlamında ayrımcılık*” başlıkları altında incelenmiştir.

A. ADALETE ERİŞİM SÜRECİNDE KARŞILAŞILAN SORUNLAR

Hukuki süreçte ve yargılama aşamasında adalete erişimin kadınlar bakımından gerçekleşmesini engelleyen sorunlar karşımıza çıkmaktadır. Bunların başlıcaları (i) kadınlara yönelik “*de jure*” ayrımcılığın devam etmesi; (ii) kadın haklarına ilişkin mevzuattaki boşluklar; (iii) ayrımcılık karşıtı mevzuatın cinsiyet gerekçesine dayalı kullanımının yetersizliği; (iv) sistemik eşitsizliğe yol açabilecek cinsiyet-nötr veya cinsiyet körü mevzuat; (v) yargı kararlarında uluslararası standartların sınırlı kullanımı; (vi) kadınlara yönelik dolaylı ayrımcılık için kısıtlı çareler; (vii) hukuki bir uyumsuzluğun hızlı bir şekilde sona ermesini sağlamak için yargı dışı çözüm usullerinin kullanılmasının teşvik edilmesine karşılık, bu usullerin genellikle kadınları dezavantajlı duruma düşürmesi; (viii) ceza yargılamasına ilişkin sürecin uzun sürmesi; (ix) yolsuzluk ve düşük mahkumiyet oranları; (x) ayrımcılığa yol açan uygulamalar; (xi) mahkemelerde ve kolluk kuvvetleri arasında olumsuz cinsiyet kalıpyargılarının geçerli olmasıdır³⁴.

Kadınların adalete erişim sürecinde, özellikle toplumsal cinsiyete dayalı şiddete maruz kaldıklarında başvurdukları ve genellikle maruz kalınan şiddeti önle-

³¹ BM İnsan Hakları Yüksek Komiserliği, *International Principles and Guidelines on Access to Justice for Persons with Disabilities* (Cenevre: 2020), 6.

³² Oriti, *Accepting the Challenge-Women with Disabilities*, 8.

³³ BM EHİK, CRPD/C/GC/3, para. 4.

³⁴ Council of Europe, “Guaranteeing Equal Access of Women to Justice”, *Gender Equality Strategy* (2015), 3-4.

yici, telafi edici veya cezalandırıcı hukuki usul ve yolların gerektiği gibi işleme-
mesi nedeniyle ikincil mağduriyetler yaşadıkları söylenebilir³⁵. Engelli kadınlar
söz konusu olduğunda adalete erişim sürecinde engelliliğe ve toplumsal cinsiyete
ilişkin ayrımcı uygulamalar bir arada söz konusu olabilmektedir. Örneğin şidde-
te maruz kalan ve sığınma evinde kalmayı talep eden fiziksel engelli bir kadın,
tekerlekli sandalye kullanımına göre asansör olmayışından, tuvaletlerin ve odala-
rın düzeni gibi koşulların engelli kadınların kullanımı düşülmeksizin hazırlanmış
olmasından dolayı, gerekli uyumlaştırma yapılmamasından kaynaklı sorunlarla
karşılaşabilmektedir³⁶. Nitekim sığınma evlerinin, şiddet önleme ve izleme mer-
kezlerinin, kadın danışma merkezlerinin, hastanelerin, karakolların fiziksel ko-
şullarının engellilere uygun olmaması nedeniyle gerek başvuru sırasında gerekse
hizmet alma noktasında engelli kadınlar sorunlar yaşamaktadırlar³⁷.

Kadınların adalete erişimi söz konusu olduğunda adli yardımın, CEDAW
Komitesi'nin 33 No.lu Genel Tavsiye Kararı çerçevesinde değerlendirilmesi uygun
olacaktır. Bu bağlamda adli yardım sistemi, adalete erişimin sosyal adaletle ilgisi
bakımından önemli bir bileşeni olduğundan ekonomik ve sosyal anlamda kadınla-
rın dezavantajlı konumu dikkate alınarak düzenlenmelidir. Adli yardıma toplumsal
cinsiyet perspektifinden yaklaşıldığında (i) erişilebilir, sürdürülebilir ve kadınların
ihtiyaçlarına cevap veren adli yardım ve kamu avukatı sistemlerinin kurumsallaş-
tırılması; (ii) Adli yardım ve kamu avukatı sağlayıcılarının toplumsal cinsiyete du-
yarlılık ve gizliliğe saygı gösterme hususunda gerekli eğitime ve yetkinliğe sahip
olması; (iii) kadınların adli yardım ve kamu avukatıyla temsil koşulları hakkında
bilgiye erişimlerinin sağlanması, bunun için bilgi ve iletişim teknolojilerinden ya-
rarlanılması; (iv) aile içi çatışmalı durumlarda veya kadının aile gelirine eşit erişimi
olmadığı durumlarda kadının adli yardım ve kamu avukatı için uygunluğunun ger-
çek gelimine veya harcanabilir gelimine dayanması gerekmektedir³⁸. Engelli kadın-
lar söz konusu olduğunda bilginin ve adli yardımın erişilebilirliği engellilik bağla-
mında ayrıca ele alınmalıdır. Örneğin adli yardımın sadece mali olanak temelinde
tanımlanması, engelli kadınların ihtiyaç duyduğu adli yardım bürolarına fiziksel
erişim, bilgiye erişim ve bunun için bilgi ve iletişim teknolojilerinin kullanılması
gibi hususları kapsam dışında bırakma olasılığı yüksektir.

EHİS'in 12. maddesi, tüm engelli bireylerin tam hukuki ehliyete sahip olduk-
larını onaylamaktadır. Ne var ki engelli bireyler halen dünya çapında hukuk sis-
temlerinde hukuki ehliyeti en yaygın biçimde tanınmayan grup olarak kalmıştır.

³⁵ Uygur ve Özdemir, *Adalete Erişimde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Haritalama ve İzleme Çalışması*, 41; Council of Europe, "Guaranteeing Equal Access of Women to Justice", 4.

³⁶ Dicle Maybek, *Şiddet Gören Kadına Açılan Kapı: Sığınmaevi ve Sonrasındaki Yaşam Stratejileri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, 2016), 23 ve 158.

³⁷ Maybek, *Şiddet Gören Kadına Açılan Kapı*, 42.

³⁸ BM CEDAW Komitesi, CEDAW/C/GC/33, para. 37 (a, b, c, d, e).

Engelliliğin anaakımlaştırılması gereği, engelli kadınların adalete erişim hakkının gerçekleşmesi için 12. ve 13. maddeler birlikte ele alınarak, 6. maddeyle beraber uygulanmalıdır. Engelli kadınların ve kız çocuklarının haklarını Sözleşme'nin 6. maddesi çerçevesinde ele aldığı 3 No.lu Genel Yorum'unda EHİK, engelli kadınların halen insan hakları temelli engellilik modelinden mahrum bırakıldığını; engelli kadınlara pratikte halen vekaleten karar verme paradigmasının uygulanıyor olmasından dolayı engelli kadınların seçimlerinin genellikle dikkate alınmadığını ve kararlarının çoğunlukla yasal temsilciler, hizmet sağlayıcılar, vasiler ve aile üyeleri de dahil olmak üzere üçüncü şahısların tercihleriyle değiştirildiğini tespit etmektedir³⁹. Sorun, bununla da sınırlı kalmamaktadır. Nitekim engelli kadın veya kız çocuğu, belirtilen bu üçüncü kişilerden şiddet görüyorsa, buna ses çıkaramaz hale getirilmektedir.

Bu nedenle EHİK, bakım evi veya klinik gibi kurumlarda kalan veya günün büyük bir bölümünü bu kurumlarda geçiren engelli kadın ve kız çocuklarına yönelik cinsel taciz de dahil olmak üzere her türlü cinsel şiddetin önlenmesi için yatılı tesisler, özel okullar, ruh sağlığı merkezleri, gündüz bakım evleri ve mesleki istihdam kurumları gibi kurumların sivil toplum kuruluşları ve özellikle engelli kadın örgütleriyle ortaklaşa çalışması gerekliliğine işaret etmektedir. Bu bağlamda halen bu gibi kurumlarda kalan engelli kadınlara ve kız çocuklarına yönelen her türlü sömürü, şiddet ve istismarın önlenmesi için engellilere hizmet sunulan tüm tesis ve programların bağımsız otoriteler tarafından denetlenmesi gerekmektedir. Bunun yanı sıra halen kurumlarda kalan engelli kadınlara ve kız çocuklarına bu kurumlarda cinsel şiddete karşı korunduklarına ve herhangi bir uyumsuzluk halinde adalete erişim yollarının açık olduğuna ilişkin güvenceler oluşturulmalıdır⁴⁰.

Ev içi şiddet de dahil toplumsal cinsiyete dayalı şiddet biçimlerine en açık gruplardan biri olan engelli kadınların şiddete maruz kalmaları durumunda adalete erişim sürecinde koruyucu hizmetlere erişiminde de ciddi zorluklar mevcuttur ve ikincil mağduriyetler meydana gelmektedir. Özellikle ruh sağlığı sorunları ve/veya psikososyal engeli olan kadınların barınmaya ve tedaviye erişimde ciddi sorunlarla karşı karşıya kaldıkları görülmektedir. Örneğin engellilik üzerine ihtisaslaşmış bir danışma merkezinin ve sığınma evinin olmayışı nedeniyle ruh sağlığı sorunları ve/veya psikososyal engeli olan kadınlar zorunlu olarak psikiyatri klinikleri gibi kurumlara yatmaya yönlendirilmektedir. Aynı zamanda ihtisaslaşmış bir sığınma evi olsa dahi, engelli kadınları toplumdan yalıtmayan, yatılı bakım ve tedavi süresini minimuma indiren, ekonomik olarak ulaşılabilir, yatılı tedaviyi durdurucu etkisi olan itiraz mekanizmaları olan tedavi hizmetlerine ihtiyaç vardır⁴¹.

³⁹ BM EHİK, CRPD/C/GC/3, para. 44.

⁴⁰ EHİS m.16'nın bu hususla ilgili olmasının yanı sıra bkz. BM EHİK, CRPD/C/GC/3, para. 23.

⁴¹ Maybek, *Şiddet Gören Kadına Açılan Kapı*, 22; Erkem, *Psikososyal Engelli Bireylerin Adalete Erişimi*, 18, 19 ve 25.

B. ENGELLİLİĞE İLİŞKİN KÜLTÜREL NORMATLARIN İNSAN HAKLARINA GETİRDİĞİ KISITLAR

Engellilik alanında EHİS yürürlüğe girene kadar uzunca bir süre ağırlıklı olarak uygulanan ve tarihsel olarak yerleşik hale gelmiş olan tıbbi model, engelli bireyler bakımından öncelikli olarak yetersizliklere odaklandığından engelliliğe ilişkin mevcut kültürel normları pekiştirici bir rol oynamıştır. Tıbbi modele göre şekillen anaakım hukuk araştırmalarında da engellilik, bir insan hakları meselesi olarak düşünülmemiştir. Engellilik, eğer tıbbi çözümlerle iyileştirilemiyor veya düzeltileniyorsa hayırseverlik veya yardım yapılmasını gerektiren tıbbi bir durum olarak görülmüştür⁴². Bu noktada tıbbi modelin engellilik durumuna ilişkin zararlı kalıpyargıları besleyen “sağlamcılık”ı (ablesim)⁴³ ve onun bir görünümü olan “mentalizm”i (sanism)⁴⁴ pekiştiren bir etkiye sahip olduğu görülmektedir.

Sağlamcılık ve mentalizmden kaynaklanan basmakalıp yargılar, örtülü veya açık biçimde belirli kişileri “insandan aşağı” olarak nitelendirerek, bu kişilerin toplumda olumsuz şekilde temsil edilmesine yol açmakta ve dolayısıyla insan onurunu güvence altına alan insan haklarından yararlanmalarını sınırlamaktadır. Adalete erişim bağlamında engelli bireyler mahkeme salonlarında ve hukuk pratisyenlerince bu “insandan aşağı” muameleye maruz bırakıldıklarından sıklıkla insan onuruyla bağdaşmayan usullerle ve yöntemlerle karşı karşıya kalmaktadırlar⁴⁵.

Özellikle ruh sağlığı sorunları yaşayan ve/veya psikososyal engelli bireyler, ruh sağlığı veya zihinsel yeterlik koşullarıyla ilgili kültürel klişelere maruz bırakılmaktadırlar. Psikososyal engelin, kişisel zayıflığın, eksikliğin, kusurun göstergesi olduğu veya kökenlerinin büyücülüğe, manevi veya doğaüstü fenomenlere dayandığı gibi birçok olumsuz inançtan kaynaklanan klişeler tespit edilmiştir⁴⁶.

⁴² Anna Lawson, “Disability, Degradation and Dignity: The Role of Article 3 of the European Convention on Human Rights”, *Northern Ireland Legal Quarterly* 56, S. 4 (2005), 462.

⁴³ Sağlamcılık, tıpkı ırkçılık veya cinsiyetçilik gibi toplumda belirli bir gruba, bu durumda engelli bireylere yönelik ayrımcılığa yol açan değer yargıları bütünüdür. Örneğin toplumsal olarak yürümeye, tekerlekli sandalyeyle hareket etmekten daha fazla değer atfedilmektedir. Carli Friedman ve Aleksa L. Owen, “Defining Disability: Understandings of and Attitudes Towards Ableism and Disability”, *Disability Studies Quarterly* 37, S. 1 (2017), Erişim Tarihi: Mart 23, 2024, <https://production.ojs.dsq-sds.org/index.php/dsq/article/view/5061/4545>.

⁴⁴ Toplumda yaygın şekilde karşımıza çıkan, ruh sağlığı sorunları ve/veya psikososyal engelleri olan kişilere yönelik mantıksız korku olarak tanımlanan mentalizm, politikalar, idari usuller, teoriler ve programlar aracılığıyla kurumsallaştırılmaktadır. Bu nedenle ruh sağlığı sorunları ve/veya psikososyal engelleri olan bireyler üçüncü kişilere bağımlı hale getirilmektedir. Kiran Rabheru ve Margaret Gillis, “Navigating the Perfect Storm of Ageism, Mentalism, and Ableism: a Prevention Model”, *The American Journal of Geriatric Psychiatry* 29, S. 10 (2021), 1059. Mentalizm de sağlamcılık gibi engelli bireylere ilişkin önyargı ve kalıpyargılarla ilgilidir.

⁴⁵ Michael Perlin, “My Sense of Humanity Has Gone Down the Drain’: Stereotypes, Stigma and Sanism”, içinde *Stereotypes and Human Rights Law*, Editör, Eva Brems, Alexandra Timmer, (Intersentia, 2016), 96.

⁴⁶ WHO ve World Organization of Family Doctors, *Integrating Mental Health into Primary Care: A Global Perspective*, (2008), Erişim Tarihi Mart 3, 2024, <https://www.who.int/publications/i/item/9789241563680>, 25 ve 168.

Psikososyal engeli olan bireyler hakkında, kendilerini etkileyen kararlar üzerinde söz sahibi olamayacakları veya topluma olumlu katkı sağlayamayacakları gibi klişeler de dahil olmak üzere, kemikleşmiş yanlış kanılar damgalamayı ve ayırimcılığı pekiştirmektedir⁴⁷.

Kadınların doğum sonrası depresyon, lohusa hüznü gibi cinsel üreme sağlığıyla ilgili ruh sağlığı sorunlarıyla, cinsel şiddetten hayatta kaldıklarında travma sonrası stres bozukluğuyla ve ev içi şiddet biçimleriyle başa çıkmaya çalıştıkları; ancak bu gibi engellilik oluşturabilecek durumların genellikle görünmeyen bir alana itildiği gözlemlenmektedir. Gerçekten de kadınlarda dünya genelinde depresyon, anksiyete ve yeme bozukluğu gibi ruh sağlığı sorunlarının erkeklere oranla daha yüksek oranda görüldüğü⁴⁸ dikkate alındığında, kadınlar yaşadıkları ruh sağlığı sorunları ve/veya psikososyal engellerden dolayı hem toplumsal olarak hem de hukuk önünde sağlamcı ve mentalist bir zihniyetle “*tehlikeli, güvenilmez, tembel, sağlık sorunları kendisinden kaynaklanan veya bundan dolayı suçlanmayı hak eden, hasta taklidi yapan veya durumunu abartan veya çocuksu davranan, gözetim ve bakıma muhtaç*”⁴⁹ olmakla itham edilmektedir.

Buna karşılık engelli hakları hareketinin çabalarıyla engellilikte tıbbi modelden sosyal modele bir değişim söz konusu olmuş ve bu model engellilik durumunu yetersizlikler ve engeller arasındaki etkileşimin bir sonucu olarak ele almıştır. Tıbbi modelin öngördüğü gibi yalnızca engellere odaklanmak ve bunları “*düzelte-meye*” çalışmak yerine, engellileri yaşamın her alanına tamamen dahil etmek için toplumdaki engelleri ortadan kaldırmak amaçlanmaktadır. Örneğin, tıbbi model tekerlekli sandalye kullanıcısının fiziksel durumunu veya tekerlekli sandalye kullanıyor olmasını engellilik nedeni olarak görme eğilimindeyken, sosyal model tekerlekli sandalye kullanıcısının bir yere çıkmasını engelleyen merdiveni sosyal bir engel ve engellilik sebebi olarak görmektedir⁵⁰. Sosyal engellilik modeline göre fiziksel, çevresel, davranışsal, yasal, duyusal, sistemik, bilgisayarlı, ruhsal veya diğer engellilik türlerini meydana getiren toplumsal engellerdir⁵¹.

Sosyal model, engelli bireylerin özel ihtiyaçları olan bakım ve yardımın muhtaçlık temelinde ele alınıp algılanmasına eleştirel yaklaşmakla birlikte, engellilerin toplumsal yaşama özgürce katılmaları önündeki tüm engellerin kaldırıl-

⁴⁷ BM İnsan Hakları Yüksek Komiserliği, *Mental Health and Human Rights: Report of the United Nations High Commissioner for Human Rights, A/HRC/34/32*, (2017), para. 15.

⁴⁸ Öte yandan dünya genelinde erkeklerde dikkat eksikliği/hiperaktivite bozukluğu, otizm ve madde kullanım bozukluğu oranları kadınlara göre daha yüksektir. WHO ve World Organization of Family Doctors, *Integrating Mental Health into Primary Care*, 23.

⁴⁹ Michael L. Perlin ve Alison J. Lynch, *Sexuality, Disability, and the Law: Beyond the Last Frontier?*, (Palgrave-Macmillan, 2016), 15.

⁵⁰ Takashi Izutsu, Atsuro Tsutsumi, Jin Hashimoto ve Yuhei Yamada, “Human Rights Aspects of Persons with Mental Health Conditions or Psychosocial Disabilities”, içinde *Innovations in Global Mental Health*, Editör, Samuel O. Okpaku, (İsviçre: Springer, 2021), 1345.

⁵¹ Lawson, “Disability, Degradation and Dignity”, 462.

ması için sadece olumsuz tutumların ve fiziksel engellerin kaldırılmasının yeterli olmadığını göz ardı etmektedir. Aksine engelli bireylerin bireysel farklılıklarının gözetildiği özel bazı çabalarla desteklenmesi gerekebilmektedir. Gerçekten de engelli bireylerin insan haklarından ayrımcılığa maruz kalmaksızın herkesle eşit şekilde istifade edebilmeleri için birtakım gereksinimlerine cevap veren destekler mevcut olmalıdır. Örneğin engelliler için özel olarak tasarlanmış hizmetler (işitme engellilerin acil sağlık veya güvenlik hizmetlerine erişimlerini sağlayacak özel bir mesaj hattı gibi) veya engelli bireylerin genel nitelikteki hizmetlerden yararlanmasını mümkün kılacak protez, tekerlekli sandalye gibi destekler bu gibi kolaylaştırıcılardandır⁵².

EHİS, sosyal modelin sınırlılığını görerek ve fakat getirdiği eleştirileri dikkate alarak, engellilik konusunda insan hakları yaklaşımını benimsemiştir⁵³. Benzer şekilde EHİS, engellileri hayırseverlik modeliyle sembolize edilen hizmetlerin pasif alıcıları, yararlanıcıları ve bu hizmete bağımlı olanlar yerine “toplumda aktif katkı sağlayanlar” olarak görmektedir⁵⁴. Engelliliğe ilişkin meselenin yeniden tanımlanmasını sağlayan insan hakları yaklaşımına göre temel sorun, engelli bireylerin herkesle eşit hak ve özgürlüklere sahip olduklarının hukuka ve hukuk uygulamasına yansıtılmamış olmasıdır. Böylece bir insan hakları meselesi haline gelen engellilik, hukuk alanına taşınmış ve sorunun çözümünde ulusal ve uluslararası hak arama mekanizmaları devreye sokulmuştur⁵⁵. Dolayısıyla mevzuat, hukuk tekniği ve pratiği eliyle üretilen engelliliğe ilişkin zararlı kalıpyargılar da bir insan hakları meselesi haline gelmiştir. Gerçekten de EHİS’in 8. maddesinin (b) fıkrasına göre göre yaşamın her alanında engellilere yönelen ve aynı zamanda cinsiyete dayalı olan klişelere, önyargılara ve ayrımcı davranışlara karşı acil, etkin ve uygun tedbirleri almak devletlerin engelli bireylerin insan haklarına ilişkin yükümlülüğü olarak tanımlanmaktadır.

İnsan haklarında toplumsal cinsiyet yaklaşımı ve bunun şiddetle bağlantısı, hem uluslararası insan hakları denetim organları nezdinde hem de ulusal hukuklarda giderek daha fazla benimsenip dikkate alınmaktadır. Bununla birlikte engelli kadınlar şiddete en açık gruplardan birisi olmasına karşın, onları dikkate alarak, toplumsal cinsiyetin engellilikle ilişkisinin kuran bir bakış açısı yaygın hale gelmemiştir. Gerçekten de engelli kadınların istismara ve şiddete maruz kal-

⁵² İdil Işıl Gül, *Yargı Organlarının Faaliyetleri Perspektifinden Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme*, (Ankara: Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, 2012), 13.

⁵³ Perlin, “My Sense of Humanity Has Gone Down the Drain”, 2016, 113; Silvia Favalli, “The United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities in the Case Law of the European Court of Human Rights and in the Council of Europe Disability Strategy 2017-2023: ‘from Zero to Hero’”, *Human Rights Law Review*, S. 18 (2018), 520; Gül, *Yargı Organlarının Faaliyetleri Perspektifinden Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme*, 14-16.

⁵⁴ Izutsu, Tsutsumi, Hashimoto ve Yamada, “Human Rights Aspects of Persons with Mental Health Conditions or Psychosocial Disabilities”, 2021, 1346.

⁵⁵ Gül, *Yargı Organlarının Faaliyetleri Perspektifinden Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme*, 14.

ma risklerinin daha yüksek olduğu ve bu vakalar sonucunda var olan engellerinin kötüleşebildiği veya psikolojik travma gibi ikincil engellerin ortaya çıkabildiği gözlemlenmektedir⁵⁶. Benzer şekilde kamu politikalarının ve sivil toplum faaliyetlerinin toplumsal cinsiyet ve engellilik arasındaki bağlantıyı nadiren dikkate aldığı görülmektedir. Politika ve faaliyetlerde bu bağlantı dikkate alındığında ise bu kesişme noktasındaki ana özne olan engelli kadınlar ve kız çocukları hala diğer kadınlardan ayrılmış, küçük, homojen bir grup olarak kabul edilmektedir. Ayrıca, engelli kadınlara ve kız çocuklarına yönelen ayrımcılığın ve şiddetin ortadan kaldırılması için gereken belirli eylemlerin pahalı ve yönetilmesi zor olacağı varsayılmaktadır⁵⁷. Bu noktada EHİK, ülkelere ilişkin Sonuç Gözlemleri'nde engellilere ilişkin önyargı, kalıpyargı ve klişelerin süregeldiğine dikkat çekmektedir. Buna göre engelli bireyleri hayırseverliğin nesnesi, savunmasız ve korunmaya muhtaç olarak nitelendirmek EHİS'e taraf olan ülkelerde yaygın olarak karşılaşılan basmakalıp yargılardanır⁵⁸. Aynı zamanda engelli bireyler, damgalanmaya, önyargıya, şiddete, sosyal dışlanmaya ve ayrımcılığa yol açan hukuk önünde eşit tanınmaya ilişkin zararlı veya hatalı kalıpyargılarla karşı karşıya kalmaktadır. Bunlara hukuki çare arayışlarında yasa dışı veya keyfi şekilde klinikler gibi kurumlara yerleştirilme, aşırı ilaç tedavisi gibi özerkliklerini, irade ve tercihlerini dikkate almayan tedavi uygulamaları gibi idari pratikler eklenmektedir⁵⁹.

Hukuki çare arayışında bir hukuki sürecin tarafının insan onuruna yakışır şekilde kendi hikayesini anlatmasına olanak sağlanması insan onurunu korumaktadır. Engelli bireyler açısından hukuki bir süreçte insan onuruna yakışır muamele demek, özerklik, saygı, eşitlik ve irade dışı kuruma yerleştirme veya ilaç tedavisi gibi gereksiz ve ölçsüz müdahalelere maruz kalmaksızın hareket edebilmeleri anlamına gelmektedir⁶⁰. Engelli birey, ancak bu şekilde kendi hikayesini hukuk makamları önünde anlatabilecektir. Buna karşın engelli kadınların cinsel şiddetin failini tanımlayamama, şiddet ortamını kolaylıkla terk edememe ve fakat bu gibi durumların yargılamada dikkate alınmaması; fiziksel şiddet de dahil olmak üzere, cinsel şiddete karşı koyamadığı için yargıda tecavüz mitlerine maruz kalma, hem hane içinde hem de bakım evi, huzur evi, yatılı rehabilitasyon merkezi gibi kurumlarda şiddete uğrama, ancak korku, utanç ve çaresizlik hissederek şiddeti bildirememesi gibi engellilik ve toplumsal cinsiyet kesişiminde karşımıza çıkan

⁵⁶ Şenyurt Akdağ, Tanay Aksaç, Temur Şimşekcan ve Kara, *Toplumsal Cinsiyet Eşitliği ve Engelli Kadının El Kitabı*, 29; Maria Orchard, "Makul Düzenlemelerin Ötesinde: Aile İçi Şiddet Bağlamında Engelli Kadınlar İçin "Adalet Erişim" Çerçevesinin Tasarlanması", içinde *Uluslararası Engelli Hakları Konferansı: Engellilerin Adalet Erişimi*, (İstanbul: Eşit Hakları İçin İzleme Derneği, 2018), 113.

⁵⁷ Oriti, *Accepting the Challenge-Women with Disabilities*, 8.

⁵⁸ BM EHİK, *Sonuç Gözlemleri: Avusturya*, UN Doc CRPD/C/AUT/CO/1, 2013, para. 22; BM EHİK, *Sonuç Gözlemleri: Azerbaycan*, UN Doc CRPD/C/AZE/CO/1, 2014, para. 21; BM EHİK, *Sonuç Gözlemleri: Meksika*, UN Doc CRPD/C/MEX/CO/1, 2014, para. 17-18.

⁵⁹ BM İnsan Hakları Yüksek Komiserliği, A/HRC/34/32, 2017, para. 25-33.

⁶⁰ Perlin, "My Sense of Humanity Has Gone Down the Drain", 101.

tutum ve klişelerle başa çıkmaları gerekmektedir⁶¹. Klişelere göre sergilenen bu gibi tutumlar ise insan onuruna aykırı muamele anlamına gelmektedir.

Engelli kadınlar bakımından ailenin kutsallaştırılıp, bakım desteği veren yegane kurum olarak konumlandırılması da ciddi riskler barındırmaktadır. Örneğin ruh sağlığı sorunları yaşayan ve/veya psikososyal engeli olan kadınların sıklıkla şiddetin, özellikle cinsel şiddetin mağduru oldukları görülmektedir. Tespit edilen şiddet vakalarında, şiddet uygulayanın, mağdurun çoğunlukla tanıdığı kişi/kişiler olduğu, hatta çoğu zaman aile üyelerinden birinin şiddeti uygulayan kişi olduğu görülmektedir. Özellikle tecavüz vakalarından sonra engelli kadınların hamile kalması ve mahkeme kararıyla kürtaj edilmesi yine sıklıkla rastlanan durumlardan biridir. Bu noktada, EHİS'in 17. maddesi gereği kişisel bütünlüğün korunması ilkesinin aksine, engelli kadınların beden bütünlüğünün korunmadığı, hatta farklı kişi ve kurumlar tarafından ikincil ihlallerle aslında yok sayıldığı ortaya çıkmaktadır⁶².

Basmakalıp yargılar, kendini gerçekleştiren kehanet etkisine sahip olduğundan, örneğin zaten yoksullukla mücadele eden, ruh sağlığı sorunları yaşayan ve/veya psikososyal engelli kadınlar ihtiyaç duydukları tedavi ve bakımı alamadıkları için daha derin bir yoksulluğa düşebilmekte, evsiz kalabilmekte, şiddete daha açık hale gelebilmekte ve kendi kendine yetemez duruma düşebilmektedir. Dolayısıyla hem engellilik hem de toplumsal cinsiyetten kaynaklanan kalıpyargılar ve roller bir ayrımcılık biçim olup, aynı zamanda insan hakları ihlali anlamına gelmektedir. Bu noktada engelli kadınların uğradığı ayrımcılık biçimlerine bakmakta fayda vardır.

C. ENGELLİLİK VE TOPLUMSAL CİNSİYET BAĞLAMINDA AYRIMCILIK

Engelli kadınlar, engellilik ve toplumsal cinsiyet gibi iki farklı alanın kesişiminde “*çifte dezavantaj*” olarak da adlandırılan çoklu ayrımcılığa maruz kalabilmektedir. “*Çoklu temelde ayrımcılık*” olarak da adlandırılan çoklu ayrımcılık, bir kişinin birden çok temelde ayrımcılığa uğraması durumunu ifade etmektedir. Buna göre çoklu ayrımcılık bir kişinin farklı alanlarda farklı temelde ayrımcılığa uğramasıyla veya bir kişinin tek bir olayda birden fazla temelde ayrımcılığa uğramasıyla gerçekleşebilir. Örneğin bir kişi hem engelli hem de kadın olduğu gerekçesiyle yargılama esnasında yargıç kendisine tarafsız davranmıyorsa çoklu ayrımcılığa uğruyor demektir⁶³. Bunun yanı sıra son yıllarda kadınları cinsiyetle-

⁶¹ Council of Europe, “Guaranteeing Equal Access of Women to Justice”, 3; İdil Seda Ak, Gizem Tanay Aksaç ve Arzu Şenyurt Akdağ, Türkiye’de Engelli Kadına Yönelik Şiddet Raporu 2013-2014, (Ankara: Engelli Kadın Derneği, 2014), Erişim Tarihi: Şubat 13 2024, 7, <https://www.enkad.org/wp-content/uploads/2022/12/TURKIYEDE-ENGELLI-KADINA-YONEL-I%CC%87K-S%CC%A71%CC%87DDET-RAPORU-2013-2014.pdf>.

⁶² Şenyurt Akdağ, Tanay Aksaç, Temur Şimşekcan ve Kara, *Toplumsal Cinsiyet Eşitliği ve Engelli Kadın El Kitabı*, 44.

⁶³ İdil Işıl Gül-Ulaş Karan, *Ayrımcılık Yasağı: Kavram, Hukuk, İzleme ve Belgeleme*, Editör, Burcu Yeşiladalı, Gökçeççek Ayata, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011), 21.

riyle birlikte etkileyen yaş, ırk, etnik köken, sosyo-ekonomik statü ve engellilik gibi durumlar temelinde ortaya çıkan çoklu baskı sistemlerini ele almanın önemi anlaşılmış olup, çoklu baskı sistemlerinin yol açtığı ayrımcılığın incelenmesinde kesişimsellik yaklaşımı kullanılmaya başlanmıştır⁶⁴. EHİK, çoklu ayrımcılık ile kesişimsel ayrımcılık arasında bir ayrım yapmaktadır. Buna göre çoklu ayrımcılık, “*bir kişinin iki ya da daha fazla gerekçeyle ayrımcılığı deneyimlediği ve karmaşık ve ağırlaşmış ayrımcılığa neden olan durumları*” ifade etmektedir. Kesişimsel ayrımcılık ise “*farklı ayrımcılık gerekçelerinin aynı anda birbirinden ayrılmayacak şekilde keşiştiği durumlar*”da ortaya çıkmaktadır⁶⁵. Kesişimsel ayrımcılık kavramı, EHİK tarafından “*bireylerin homojen bir grubun mensupları olarak ayrımcılığa uğramasından ziyade kimliklerin, statülerin ve hayat koşullarının çok boyutlu katmanlarına ait bireyler olarak*” ayrımcılığa uğraması şeklinde tanımlanmaktadır⁶⁶. Engelli kadınların maruz kaldığı ayrımcılık, çoklu ve kesişimsel ayrımcılık olarak karşımıza çıkabilmektedir. Çoklu ve kesişimsel ayrımcılık kategorileri, yüksek dezavantajlı bireylerin yaşanmış gerçekliklerini ve deneyimlerini dikkate alan kategoriler olmak bakımından ayrıştırılmış veri toplama, müzakere, politika geliştirme, ayrımcılık yapmayan politikaların uygulanabilirliği ve etkin çözümün sağlanması hedefine yönelik tedbirlerin alınmasını gerektirmektedir⁶⁷.

BM Kadına Karşı Şiddet Özel Raportörü’ne göre çoklu ayrımcılık temelinde toplumsal cinsiyete ve engelliliğe ilişkin kalıpyargılar birlikte söz konusu olduğunda engelli kadınlara ve kız çocuklarına yönelik şiddetin kendine özgü biçimleri, nedenleri ve sonuçları açığa çıkarılmalıdır⁶⁸. Raportör’ün tespitlerine göre toplumsal cinsiyete dayalı şiddet vakalarında, engelli kadınların örneğin tanık ifadelerinin veya şikayetlerinin kabul görmemesi veya dikkate alınmaması gibi durumlarda, hem toplumsal cinsiyete hem de engelliliğe dayalı klişeler temelinde çoklu ayrımcılık meydana gelebilmektedir. Gerçekten de psikososyal engelli kadınların ve kız çocuklarının hukuki ehliyetleri ve güvenilirlikleri hakkında olumsuz sonuçlara yol açabilmektedir. Yine Raportör’e göre bu gibi olumsuz sonuçların başında engelli kadınların, onları “*insan olarak görmeyen, çocuklaştıran, dışlamaya veya tecrit etmeye yönelen, cinsel ve diğer şiddet biçimleri için hedef*

⁶⁴ Johanna E. Bond, “International Intersectionality: A Theoretical and Pragmatic Exploration of Women’s International Human Rights Violations”, *Emory Law Journal* 52, S. 71 (2003), 72-73; Ayşe Güneş, “Kesişimsellik Yaklaşımı Bağlamında Kadına Yönelik Toplumsal Cinsiyete Dayalı Şiddete İlişkin CEDAW Komitesi Genel Tavsiye 35 Sayılı Kararı’nın Analizi”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 29, S. 3 (2021), 1749-1750.

⁶⁵ BM EHİK, CRPD/C/GC/3, 2016, para. 4/c.

⁶⁶ BM EHİK, CRPD/C/GC/3, 2016, para. 16.

⁶⁷ BM EHİK, CRPD/C/GC/3, 2016, para. 16.

⁶⁸ BM İnsan Hakları Yüksek Komiserliği, “Report by Special Rapporteur on Violence against Women, its Causes and Consequences Rashida Manjoo”, A/67/227, 2012, Erişim Tarihi: Mart 14, 2024, para. 41, 76-84, <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/Women/A.67.227.pdf>.

gösteren” toplumsal klişelerle ve önyargılarla çevrili olmaları nedeniyle yüksek şiddet riski altında olmaları gelmektedir⁶⁹. Benzer bir tespiti EHİK de yapmaktadır. Buna göre ruh sağlığı sorunları olan veya psikososyal engeli olan kadınların adli süreçlerde hukuki ehliyetlerinin olmadığı gerekçesiyle tanıklıklarının reddedilmesi ve böylece bu kadınların şiddet mağduru olarak adalet ve etkili çözüm yollarından mahrum bırakılması durumunda doğrudan ayrımcılık meydana geldiği tespit edilmektedir⁷⁰.

CEDAW ve EHİS’in önyargılar, kalıpyargılar ve bunlara dayalı rollere ilişkin benzer bir yaklaşıma sahip olduğu üzerinde durulmaktadır. Bu bağlamda engellilik ve toplumsal cinsiyete dayalı kalıpyargıların yol açtığı ayrımcılık ve hak ihlalleri konusunda CEDAW Komitesi’nin hukuk doktrinine öncülük ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Nitekim R.P.B./Filipinler kararında hem konuşma hem de işitme engeli olan 17 yaşındaki bir kız çocuğunun tecavüze maruz kalması vakasını ele alan CEDAW Komitesi, iç hukukta ilk derece mahkemesinin kalıpyargılara dayanarak sanıkları beraat ettirmesini CEDAW’ın ihlali olarak yorumlamaktadır. Buna göre duruşmada yargıcın klişeleştirmeye başvurarak, R.P.B.’nin engelli bir kız çocuğu olduğunu göz önünde bulundurmaksızın, saldırıya belirli bir şekilde, örneğin fiziksel olarak karşılık vermediği gerekçesiyle R.P.B.’nin ifadelerinin güvenilirliğine ilişkin olumsuz bir değer yargısına ulaşmasının bir insan hakları ihlali oluşturduğu tespit edilmektedir⁷¹.

Benzer şekilde CEDAW Komitesi, zaman içinde kesişimsellik yaklaşımını benimseyerek genel tavsiye kararlarında kadına karşı cinsiyet ayrımcılığıyla kesişen diğer baskı unsurlarını ayrıntılı bir şekilde ele almış ve kesişimsel ayrımcılığı Sözleşme metni kapsamı değerlendirmeye başlamıştır⁷². Nitekim kadınlara yönelik şiddeti ele aldığı 1992 tarihli 19 no.lu Genel Tavsiye Kararı’nı kesişimsellik yaklaşımı bağlamında 2017 yılında güncelleyen CEDAW Komitesi, “*kadına yönelik toplumsal cinsiyete dayalı şiddet*” başlıklı 35 No.lu Genel Tavsiye Kararı’nı yayımlamıştır⁷³. Bu güncellemede EHİS’in engelliliğe ilişkin yaklaşımı ve bundan hareketle Sözleşme’yi yorumlayan EHİK’nin engelli kadınlara yönelik ayrımcılıkla mücadeleye ilişkin görüşleri etkili olmuştur⁷⁴.

Hak ihlali anlamına gelen ayrımcılığın çoklu ve kesişimsel türlerinin açığa çıkarılması, çifte dezavantajlı bireylerin yaşanmış gerçekliklerinin ve deneyimlerinin

⁶⁹ BM İnsan Hakları Yüksek Komiserliği, A/67/227, 2012, para. 41, 76-84.

⁷⁰ BM EHİK, CRPD/C/GC/3, 2016, para. 17/a.

⁷¹ BM CEDAW Komitesi, R.P.B./Filipinler, Başvuru No. 34/2011, CEDAW/C/57/D/34/2011, 2014, para. 8/9, 8/10 ve 9.

⁷² Güneş, “Kesişimsellik Yaklaşımı Bağlamında Kadına Yönelik Toplumsal Cinsiyete Dayalı Şiddet”, s. 1741.

⁷³ Bkz. BM CEDAW Komitesi, *Kadınlara Yönelik Toplumsal Cinsiyete Dayalı Şiddete İlişkin 35 No.lu Genel Tavsiye Kararı (19 Sayılı Genel Tavsiye Kararı Güncellendi)*, CEDAW/C/GC/35, 2017.

⁷⁴ BM CEDAW Komitesi, CEDAW/C/GC/35, 2017, para. 3.

dikkate alınmasıyla mümkündür. Örneğin adalete erişim bağlamında doğrudan ayrımcılık, psikososyal engeli olan kadınların tanıklıklarının hukuki ehliyet nedeniyle yargılamaya sürecinde reddedilmesi durumunda meydana gelmekte olup, kadınların deneyimlerinin ve yararlanabilecekleri etkin çözümlerin yok sayılması anlamına gelmektedir. Bunun yanı sıra dolaylı ayrımcılık, ilk bakışta tarafsız görünen yasa, politika ve uygulamaların engelli kadınlar üzerinde orantısız olarak olumsuz etkisinin olmasını ifade etmektedir. Örneğin sağlık tesisleri tarafsız görünebilir, fakat engelli kadınlara uygun uygun jinekolojik muayene masası olmadığı zaman ayrımcı muameleye yol açmaktadır⁷⁵. Yine adliye binalarında ve diğer adli birimlerde makul düzenlemenin yokluğu, ayrımcılığa neden olabilmektedir. Söz gelimi engelli bir kadının, adliyenin fiziksel ve/veya bilgiye erişilebilirliğinin olmaması nedeniyle dilekçe sunma, dosya inceleme, harç yatırma gibi işlemleri gerçekleştirememesi adalete erişim hakkının ihlali anlamına gelecektir. Buna ek olarak adliyelerin sadece fiziksel olarak değil, benimsediği yargı örgütü kültürüyle de hem engelli hakları temelli hem de toplumsal cinsiyet eşitliği bakış açısına göre kurulmuş ve işliyor olması önem taşımaktadır. Söz gelimi yapısal veya sistemli ayrımcılık, ayrımcı kurumsal davranışların, kültürel geleneklerin ve toplumsal norm ve/veya kuralların açık ya da örtük şekilde uygulanması sonucu karşımıza çıkmaktadır⁷⁶. Bu tür bir ayrımcılığa neden olabilecek zarar verici cinsiyet ve engellilik kalıpyargıları, özellikle engelli kadınlara yönelik politika, düzenleme ve hizmetlerin olmayışıyla ayrılmaz bir şekilde bağlantılıdır. Örneğin engelli kadınlar şiddeti raporlama konusunda polis, savcılık ve mahkemede kuşku ve reddedilmeyle karşılaştığında, gerekli kamu otoritesine erişse bile ikincil engellerle yüz yüze gelebilmektedir⁷⁷.

Dolayısıyla engelli kadınlara dair zarar verici kalıpyargıların önlenmesi hakkında kamu görevlileri, öğretmenler, sağlık hizmeti sağlayıcılar, polis, savcı, yargıç ve noterlere yönelik farkındalık eğitim ve politikalarının olmayışı adalete erişim hakkı ihlallerine yol açabilmektedir⁷⁸. Söz gelimi bir avukata vekalet vermek isteyen görme engelli bir kadından noterlik makamının iki tanık getirmesini istemesi, aksi halde vekaleti düzenlememesi ya da engelli bir kadının mahkeme harcını yatırmak amacıyla hesabından para çekmek ya da bir hesaba para yatırmak için banka şubesine gittiğinde ondan tanık veya ailenin erkek bireylerinden birinin yanında olmasının istenmesi, aksi halde hesabı bulunan bu banka şubesinden para çekmesinin önlenmesi⁷⁹ adalete erişim hakkı bakımından ayrımcılık anlamında gelecektir.

⁷⁵ BM EHİK, CRPD/C/GC/3, 2016, para. 17/b.

⁷⁶ BM EHİK, CRPD/C/GC/3, 2016, para. 17/e.

⁷⁷ BM EHİK, CRPD/C/GC/3, 2016, para. 17.

⁷⁸ BM EHİK, CRPD/C/GC/3, 2016, para. 17/e.

⁷⁹ Osman Sezer, "5237 Sayılı Türk Ceza Kanunu'nun 122. Maddesindeki Son Düzenlemeler Bağlamında Engellilik Nedeniyle Yapılan Ayrımcılığa Yönelik Değerlendirmemiz", *Ankara Barosu Dergisi*, S. 3 (2016), 543; Osman Sezer, "Engelliler ve Ceza Hukuku", *Yarasa Hukuk Elektronik Dergi*, S. 1 (Temmuz 2022), Erişim Tarihi: Şubat 20, 2024, <https://gorevhukuk.org.tr/node/10>.

IV. ENGELLİ KADINLARIN ADALETE ERİŞİMİNE İLİŞKİN DEVLETİN YÜKÜMLÜLÜKLERİ

Adalet erişim de dahil engelli kadınların insan haklarının güvence altına alınması, yasaların çerçevesini çizen toplumsal yapıların ve iktidar ilişkilerinin, sosyo-ekonomik dinamiklerin, ailenin, toplumsal yaşamın ve kültürel inançların kapsamlı bir şekilde kavranmasını gerektirmektedir. Bu kavrayış beraberinde devletlere yaşamın tüm alanlarında engellilere ilişkin klişeler, önyargılar ve zarar verici uygulamalarla mücadele etmeyi bir yükümlülük olarak getirmektedir⁸⁰. EHİS, CEDAW'dan sonra kültürel normlara dayalı klişelere karşı devletlere açık yükümlülükler getiren yalnızca ikinci uluslararası insan hakları sözleşmesidir. Gerçekten de EHİS m.8/1/b'ye göre taraf devletler, “yaşamın her alanında cinsiyet ve yaşa dayalı ayrımcı davranışlar da dahil olmak üzere engellilere yönelen kalıpyargılar, önyargılar ve zararlı uygulamalarla mücadele etme” amacını gerçekleştirmek için acil, etkin ve uygun tedbirleri almakla yükümlü kılınmaktadır. Bu yükümlülük, kalıpyargılar birden fazla bireysel niteliğe dayandığında ayrımcılık ve diğer hak ihlalleri deneyimlerinin farklılık gösterebileceğini kabul ettiği için engelli kadınlar bakımından özellikle önem taşımaktadır⁸¹. Dolayısıyla EHİS'in engellilik ve cinsiyete dayalı birden fazla kalıpyargıyı ilgilendiren ayrımcılık ve ihlal biçimlerinin, salt engelliliğe veya cinsiyete dayalı olanlardan bağımsız biçimde ele alınması gerektiğine işaret ettiği söylenebilir.

Bu noktada adalet erişim sürecinden hem karar alma hem de haktan istifade aşamasında dışlanan engelli kadınların uluslararası insan hakları standartları uyarınca diğerleriyle eşit şekilde adalet erişim hakkından yararlanabilmesi için devletlerin ayrımcılığı yasaklamakla yetinmesi yeterli değildir. Yasaklamanın yanı sıra hukuki ehliyetlerini kullanabilmeleri için hizmet ve tesislere fiziksel, dijital ve diğer uygun araçlarla erişilebilirliğin güvence altına alınması gerektiğinden, devletlerin hem negatif hem de pozitif yükümlülükleri bir arada ele alması gerekmektedir⁸². Bu husus, aynı zamanda hak arama özgürlüğü ve adil yargılanma hakkına saygı gösterme yükümlülüğünün de bir parçasıdır.

Bu kapsamda BM bünyesinde Engellilerin İnsan Hakları Özel Raportörü tarafından 2018'de başlatılan engelli bireylerin diğerleriyle eşit şekilde adalet erişimini sağlamak için ilkelerin ve stratejilerin belirlenmesi çalışması 2020'de tamamlanmış olup, BM İHYK tarafından “*Engelli Bireylerin Adalet Erişimi Hakkında Uluslararası İlkeler ve Kurallar Kılavuzu*” (International Principles and Guidelines on Access to Justice for Persons with Disabilities) başlı-

⁸⁰ BM EHİK, CRPD/C/GC/3, 2016, para. 8.

⁸¹ Simone Cusack, “Building Momentum Towards Change: How the UN's Response to Stereotyping is Evolving”, içinde *Stereotypes and Human Rights Law*, Editör, Eva Brems, Alexandra Timmer, (Intersentia: 2016), 20.

⁸² Selda Çağlar, “Engellilerin Erişebilirlik Hakkı ve Türkiye'de Erişebilirlikleri”, *AÜHFD* 61, S. 2 (2012), 566-567.

ğıyla yayımlanmıştır. Kılavuz'a göre adalete erişimin gerçekleşmesi için ulusal hukuklara yol gösterici on ilke belirlenmiştir. Bu ilkeler özetle şu şekildedir: Engellilik durumu ayırt edilmeksizin hukuki ehliyet⁸³ sahip olma hakkı (İlke 1); adalete erişimle ilgili tesis ve hizmetlerin erişilebilirliği (İlke 2); usule ilişkin uyumlaştırma⁸⁴ doğrultusunda uygun usuli düzenlemelere göre muamele görme hakkı (ilke 3); yasal bildirimlere ve bilgilere eşit şekilde erişme hakkı (İlke 4); uluslararası hukukta tanınan tüm maddi ve usuli güvencelere eşit erişim hakkı (İlke 5); ücretsiz veya uygun fiyatlı hukuki yardım alma hakkı (İlke 6); adalet sisteminin yönetimine eşit şekilde katılma hakkı (İlke 7); insan hakları ihlalleri ve suçlarla ilgili şikayetleri bildirme ve yasal işlem başlatma; bu şikayetlerinin soruşturulması ve etkili hukuk yollarına başvurma hakkı (İlke 8); etkili ve di-rençli izleme mekanizmalarına erişim (İlke 9); adalet sisteminde çalışan herkese, özellikle adalete erişim bağlamında, engelli bireylerin haklarını ele alan bilinç yükseltme programları ve eğitimler düzenlenmesi (İlke 10)⁸⁵.

Kılavuzda yer alan ilkeler arasında toplumsal cinsiyete ve/veya engelli ka-dınlara yönelik münferit bir ilke olmamakla birlikte, her bir ilkenin yerine getiril-mesine ilişkin önerilerde toplumsal cinsiyete duyarlı politikalara vurgu yapıldığı görülmektedir. Örneğin adalete erişimde ayrımcılık yasağıyla ilişkili İlke 3 çer-çevesinde ayrımcılığın önlenmesi ve engellilerin tüm hukuki sürece etkin ve eşit katılımının güvence altına alınması için devletlerin, engelli bireyler için cinsiyete ve yaşa uygun şekilde kişiselleştirilmiş usul düzenlemelerini temin etmesi gerekti-ği belirtilmektedir⁸⁶. Adli yardıma ilişkin İlke 6 kapsamında toplumsal cinsiyete dayalı şiddet birimleri gibi uzmanlaşmış hizmetlerin engelli bireyler için de eşit şekilde erişilebilir olmasının sağlanması gerektiği ifade edilmektedir⁸⁷. Benzer şekilde İlke 8'e göre engelli bireyler bakımından hem şikayet mekanizmalarının

⁸³ Kılavuz'da EHİK'in hukuki ehliyet tanımı benimsenmektedir.

⁸⁴ Kılavuza göre engelli bireylerin adalete erişimi için usuli düzenlemelerin de uyumlaştırılması ge-rekmektedir. Buna göre belirli bir durumda ihtiyaç duyulduğunda, engelli bireylerin diğerleriyle eşit olarak katılımını sağlamak için adalete erişim bağlamında gerekli ve uygun tüm değişiklik ve düzenlemeler usule ilişkin uyumlaştırma kapsamında kabul edilmektedir. Makul uyumlaştırmanın aksine, usule ilişkin uyumlaştırma, "orantısız veya aşırı yük" kavramıyla sınırlı değildir. Usule ilişkin uyumlaştırma ile makul uyumlaştırma arasında çok temel bir fark söz konusu olup, birbirine karıştırılmaması gerekmektedir. Buna göre usule ilişkin uyumlaştırmayı da kapsayan EHİS'in 13. maddesinde adalete erişim hakkı, tüm hakların etkili şekilde kullanılması ve gerçekleşmesi için güvence görevi görmektedir. Dolayısıyla usule ilişkin bir uyumlaştırmanın yapılmaması olması, adalete erişim hakkıyla bağlantılı olarak engelliliğe dayalı bir ayrımcılık biçimi oluşturacaktır. BM İnsan Hakları Yüksek Komiserliği, *Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme'nin 5. maddesine İlişkin Eşitlik ve Ayrımcılık Yapılmaması Raporu*, A/HRC/34/26, 2016, para. 35.

⁸⁵ BM İHYK, *International Principles and Guidelines on Access to Justice for Persons with Disabilities*, 11.

⁸⁶ BM İnsan hakları Yüksek Komiserliği, *International Principles and Guidelines on Access to Justice for Persons with Disabilities*, 15.

⁸⁷ BM İnsan hakları Yüksek Komiserliği, *International Principles and Guidelines on Access to Justice for Persons with Disabilities*, 20.

ve soruşturmaların toplumsal cinsiyete duyarlı olması hem de toplumsal cinsiyete dayalı şiddetle, nefret suçuyla, çocuklarla ve insan ticaretiyle ilgilenen birimler gibi uzmanlaşmış birimlerin engelli bireyler için erişilebilir ve ihtiyaçlarına cevap verebilir olması sağlanmalıdır⁸⁸. Bilinç yükseltme ve eğitim faaliyetlerini düzenleyen İlke 10 çerçevesinde de eğitim programlarının asgari içeriğinde engellilikle kesişen toplumsal cinsiyet, yoksulluk, göçmenlik gibi diğer dezavantajların yarattığı ayrımcılık biçimlerinin yanı sıra, toplumsal cinsiyete ve engelliliğe ilişkin zararlı kalıpyargılarla ve önyargılarla mücadele de dahil olmak üzere, engelli bireylerin hukuk önünde kişi olarak tanınma hakkını zedeleyen yapılarla nasıl başa çıkılacağına ilişkin yollara/yöntemlere yer verilmelidir⁸⁹.

Nitekim hak ihlali ve ayrımcılığa yol açan toplumsal cinsiyete dayalı kalıpyargılara karşı sağlık, hukuk, eğitim ve sosyal hizmet alanında çalışan uzmanlar; yargı, polis, seçim görevlileri gibi kamu görevlileri ve medya uzmanları, gazeteciler gibi konuyla ilgili her uygulayıcıya yönelik eğitim-öğretim faaliyetleri yürütmek ve bilinç yükseltme çalışmaları yapmak devletin ödevleri arasındadır. Bu ödev kapsamında engelliliğe ilişkin basmakalıp yargılara karşı engellileri hak özneleri olarak gören politikalar ve programlar geliştirilmesini gerektirmektedir⁹⁰. Bu noktada CEDAW Komitesi'nin basmakalıp yargılara ilişkin içtihadı, EHİK için yol gösterici olmaktadır. Gerçekten de CEDAW Komitesi'nin R.P.B./Filipinler kararına göre Sözleşme'ye taraf devletin tüm cinsel şiddet yargılamalarının tarafsız, adil ve hayatta kalanın cinsiyeti, yaşı veya engeline dayalı klişelerden arındırılmış olarak yürütülmesini sağlaması gerekmektedir. Ayrıca yargıçlara, avukatlara, savcılara, noterlere ve diğer hukuk pratisyenlerine düzenli eğitimler verilerek klişelerin yargılama işlemlerini ve karar alma sürecini etkilememesi güvence altına alınmalıdır⁹¹.

Aynı zamanda CEDAW Komitesi, 35 No.lu Tavsiye Kararı'nda kesişimsel ayrımcılığı dikkate alarak, engelli kadınların adalete erişim hakkının güvence altına alınması için devletin geleneksel, dini ve yerel yasalar da dahil olmak üzere kadınlara karşı ayrımcılık yaparak onlara yönelik toplumsal cinsiyete dayalı şiddeti tetikleyen, neden olan, meşru kılan veya hoş gören tüm yasal hükümlerin yürürlükten kaldırılması yükümlülüğü getirmektedir. Bu kapsamda engelli kadınları yasal haklarından istifade etmekten alıkoyan veya engelli kadınların mahkemede şahitlik yapma hakkını kısıtlayan vesayet yasaları gibi kadınların toplumsal cinsiyete dayalı şiddeti rapor etmesini engelleyen veya kısıtlayan yasalar yürürlükten kaldırıl-

⁸⁸ BM İnsan Hakları Yüksek Komiserliği, *International Principles and Guidelines on Access to Justice for Persons with Disabilities*, 23.

⁸⁹ BM İnsan Hakları Yüksek Komiserliği, *International Principles and Guidelines on Access to Justice for Persons with Disabilities*, 27.

⁹⁰ BM EHİK, UN Doc CRPD/C/AZE/CO/1, 2014, para. 21; BM EHİK, UN Doc CRPD/C/MEX/CO/1, 2014, para. 18.

⁹¹ BM CEDAW Komitesi, CEDAW/C/57/D/34/2011, 2014, para. 9.

malıdır⁹². Bunun yanı sıra Komite, 35 No.lu Tavsiye Kararı'nda kadınların adalete erişim hakkını ele aldığı 33 No.lu Tavsiye Kararı'na atıfta bulunarak, devletlerin toplumsal cinsiyete dayalı şiddete maruz kalan ve hukuki çözüm yollarına başvuran kadınları ve şiddete tanık olanları korumak, bu kişilere destek sağlamak için yasal işlemler öncesinde, süresince ve sonrasında, etkin önlemler alma ve uygulama yükümlülüğünü açıklamaktadır. Buna göre şiddete maruz kalanın, tanıkların ve sanığın yasal hakları dikkate alınarak, 33 No.lu Tavsiye Kararı'na uygun olarak, toplumsal cinsiyet konusunda duyarlı yargılama ve önlemler yoluyla mahremiyet ve gizlilik korunmalıdır. Aynı zamanda devletler, koruma yükümlülüğü kapsamında engelli kadınlar bakımından iletişim engellerini ortadan kaldırmak da dahil olmak üzere, şiddete maruz kalanların yasal işlem başlatması için herhangi bir ön koşul olmaksızın şiddetin bir daha yaşanmasını engelleyecek ya da şiddet tehdidini ortadan kaldıracak uygun ve erişilebilir koruma mekanizmalarını sağlamalıdır⁹³. Bu anlamda devletler, tüm yasal işlemler, koruma, destek ve önlem gibi hizmetleri sunarken toplumsal cinsiyete dayalı şiddete maruz kalan engelli kadınların özerkliklerini tanımalı, buna saygı göstermeli ve yaşadıkları çoklu ve kişisimsel ayrımcılık dikkate alınarak hizmetlerin erişilebilirliği güvence altına alınmalıdır⁹⁴.

SONUÇ

Diğer uluslararası insan hakları sözleşmeleri gibi EHİS de her ülkenin hukuk sistemine dahil edildikten sonra ulusal hukukun bir parçası haline gelmektedir. Bu anlamda içerdiği ilke ve kavramlar bağlamında EHİS iç hukukta iki yönlü bir etkiyle doğrudan uygulanabilir niteliktedir. Konumuz çerçevesinde engelli kadınlara ilişkin ortaya koyduğu toplumsal cinsiyet bakış açısı ile adalete erişimi bir insan hakkı olarak ele aldığı yaklaşımı ulusal hukuklara yol göstericidir. Dolayısıyla bir yönüyle iç hukukta tüm hukuk pratisyenleri (hakimler, savcılar, noterler, avukatlar gibi) yasaları Sözleşme'ye uygun olarak yorumlamakla yükümlüdür. Diğer yönüyle bir insan hakları sözleşmesi olduğu için ulusal hukuk kaynaklarına dahil edildiğini göz önünde bulundurarak, devletlerin iç hukuk metinlerini EHİS'e uygun şekilde uyarlamaları öncelikli bir gereklilik oluşturmaktadır.

Engelli kadınların adalete erişim hakkına ilişkin devlet yükümlülükleri de göstermektedir ki devletler, EHİS'in engellilikle ilgili ortaya koyduğu paradigma değişikliğini benimseyerek, engelli kadınların hukuk sistemi ve kamu otoriteleri tarafından savunmasız veya korunmaya muhtaç kurbanlar olarak değerlendirilmesini ve istismarcının yargılanması yerine aşırı korumacı bir tavır sergilenmesini önlemeli; kendi kaderini tayin hakkını ve hukuki güçlenmeyi desteklemelidir⁹⁵.

⁹² BM CEDAW Komitesi, CEDAW/C/GC/35, 2017, para. 31/c.

⁹³ BM CEDAW Komitesi, CEDAW/C/GC/35, 2017, para. 40.

⁹⁴ BM CEDAW Komitesi, CEDAW/C/GC/35, 2017, para. 41.

⁹⁵ Orchard, "Makul Düzenlemelerin Ötesinde", 113-114.

Bu bakış açısına uygun olarak, adalete erişimi hakkının yaşama geçebilmesi için engelli bireylerin insan onuruna ve haklarına saygı duyulmasına yönelik bilinçlendirme çalışmaları (EHİS m.8); cinsiyete dayalı görünümleri dahil sömürü, şiddet ve istismara karşı uygun yasal, idari, sosyal, eğitsel ve diğer tüm tedbirlerin alınması (EHİS m.16); cinsiyete duyarlı sağlık hizmetleri de dahil sağlık hakkının yaşama geçirilmesi (EHİS m.25); rehabilitasyon ve rehabilitasyon hizmetlerinin sunulmasına yönelik devlet yükümlülüklerinin 13. maddeyle birlikte ele alınması önerilmektedir.

Buna karşılık EHİK'nin yasa önünde eşit tanınmaya ilişkin 1 No.lu Genel Yorum'u da göstermektedir ki insan hakları temelli engellilik modelinin, vekaleten karar verme paradigmasından destekli karar verme mekanizmasına geçiş anlamına geldiği, devletler tarafından tam olarak anlaşılammıştır. Oysaki EHİS, yasa önünde eşit tanınmanın "*her yerde*" geçerli olduğunu belirtmektedir. Başka bir deyişle, uluslararası insan hakları hukukuna göre bireyin yasa önünde kişi olarak tanınma hakkından mahrum edilmesini ya da bu hakkın kısıtlanmasını meşru kılan hiçbir koşul/durum bulunmamaktadır. Aynı zamanda yasa önünde bir kişi olarak eşit tanınma hakkı, diğer haklardan tam olarak yararlanmanın bir ön koşulu olarak kabul edilmelidir. Bu husus, adalete erişim hakkının gerçekleşmesinde ayrıca önem taşımaktadır.

Buna karşılık engelli kadınlar, adalete erişim sürecinde devletler tarafından bu paradigma değişiminin anlaşılammış olmasından kaynaklı olarak hak ihlallerine ve ayrımcılığa maruz kalmaktadırlar. Bu çalışmada ihlal ve ayrımcılık biçimleri, engelli kadınların adalete erişimi önündeki hukuki-toplumsal engeller olarak adlandırılmıştır. Bu engellerin, adalete erişim sürecinde hukuk pratiğinden kaynaklı, engelli kadınların karşılaştıkları çoklu ve/veya kesişimsel ayrımcılıkla ilgili ya da kültürel normların hukuka yansması sonucu ortaya çıkabildiği tespit edilmiştir. Engelliliğe ilişkin zararlı klişeler, tutumlar, pratikler ile toplumsal cinsiyete dayalı ayrımcılık birleştiğinde engelli kadınların adalete erişim sürecinde ikincil mağduriyetler yaşadıkları ve ayrımcılığın bu anlamda katmerlendiği görülmüştür. Engelli kadınların adalete eşit erişimini engelleyen başlıca etmenler şu şekilde özetlenebilir: Hukuki ehliyetin kullanılmasına ilişkin kısıtlamalar ve engelli kadınları erkek aile bireyelerine muhtaç konumlandırın kişi anlayışı; mahkemeler ve polis karakolları gibi adli tesislere fiziksel ve bilgiye erişimin bulunmayışı, bunun için gerekli altyapının olmayışı; adli yardım ve hukuki temsile erişimdeki engeller; adaletin yerine getirilmesinin her aşamasında engelli kadınların katılma yeteneklerini sorgulayan ataerkil zararlı kalıpyargılara dayalı tutumlar ve adalet alanında çalışan profesyonellerin engellilik ve toplumsal cinsiyet konusundaki eğitim ve farkındalık eksikliğidir.

Bu engellerin ortadan kaldırılması devletin yükümlülüğüdür. Gerçekten de hem EHİS hem de CEDAW'ın yaklaşımına göre engelli kadınların adalete erişim

hakkının güvence altına alınması gerekmektedir. Bunun için mevzuatın yapılmasını, yorumlanmasını ve uygulanmasını etkileyen iktidar ilişkileri, sosyo-ekonomik dinamikler, aile, toplumsal ve kültürel yapılar, EHİS'in ortaya koyduğu insan hakları temelli engellilik modeli ve CEDAW'ın cinsiyete dayalı iktidar ilişkilerini dönüştürücü eşitlik yaklaşımı bağlamında ele alınmalıdır. EHİK'nin de görüşü doğrultusunda, engelli kadınların, herhangi bir engelinin bulunmasının ve cinsiyetinin, EHİS'in 12. maddesi uyarınca herhangi bir hakkın ya da hukuki ehliyetin reddedilmesi için gerekçe oluşturamayacağı, dolayısıyla Sözleşme'nin 13. maddesinde düzenlenen adalete erişim hakkının da bu bağlamda anlaşılması gerektiğinin altı çizilmelidir. Bu noktada devletin engelli kadınlara diğerleriyle birlikte eşit temellerde tam hukuki ehliyetin tanınmasını sağlamak için, 12. maddeyi amacı ya da sonucu açısından ihlal eden her türlü hukuk normuna ve/veya uygulamaya derhal son verme yükümlülüğü söz konusudur. Buna karşılık engelli kadınların hukuk önünde görünmeyen bir alana itilerek, haklarına diğerleriyle eşit şekilde erişebilmesini ve hem özel hem kamusal yaşama azami katılım olanaklarını engelleyen etkenlerin varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Bu çalışmanın da engelli kadınların hukuk önünde eşit tanınma ve hak arama özgürlüğü bağlamında adalete erişim hakkı mücadelesine katkı sunması amaçlanmıştır.

KAYNAKÇA

- Ak, İdil Seda, Tanay Aksaç, Gizem ve Şenyurt Akdağ, Arzu, Türkiye’de Engelli Kadına Yönelik Şiddet Raporu 2013-2014. Ankara: Engelli Kadın Derneği, 2014, Erişim Tarihi: Şubat 13 2024. <https://www.enkad.org/wp-content/uploads/2022/12/TURKIYEDE-ENGELLI-KADINA-YONEL-I%CC%87K-S%CC%A7I%CC%87DDET-RAPORU-2013-2014.pdf>.
- Al-Nashif, Nada. Annual Full-day Discussion on the Human Rights of Women. Human Rights Council 47th Session. 5 Temmuz 2020, Erişim Tarihi: Şubat 17, 2024. <https://www.ohchr.org/en/statements/2021/07/panel-1-violence-against-women-and-girls-disabilities>.
- Alver, Damla, Şimşek, Emre, Koçakgöl, Muhammet ve Karacan, Olcay vd. *Kız Çocuklarının Adalet ve Adli Yardım Hizmetlerine Erişim Rehberi, Türkiye’de Kadınların Adalet Erişiminin Desteklenmesi Projesi*. Ankara: Uçan Süpürge Vakfı, 2022, Erişim Tarihi: Şubat 14, 2023. <https://ucansupurge.org.tr/kiz-cocuklarinin-adalet-ve-adli-yardim-hizmetlerine-erisim-rehberi/>.
- Bedner, Adriaan ve A.C. Vel, Jacqueline. “An Analytical Framework for Empirical Research on Access to Justice.”, *Law, Social Justice & Global Development Journal (LGD)*, S. 1 (2010): 2-29.
- BM CEDAW Komitesi, *Engelli Kadınlara İlişkin 18 No.lu Genel Tavsiye Kararı*, A/46/38, 10. Oturum, 1991.
- BM CEDAW Komitesi, *Kadınların Adalet Erişimine İlişkin 33 No.lu Genel Tavsiye Kararı*, CEDAW/C/GC/33, 2015.
- BM CEDAW Komitesi, *R.P.B./Filipinler*, Başvuru No. 34/2011, CEDAW/C/57/D/34/2011, 2014.
- BM EHİK, *Engelli Kadınlar ve Kız Çocukları Üzerine Genel Yorum No. 3*, CRPD/C/GC/3, 2016.
- BM EHİK, *Sonuç Gözlemleri: Avusturya*, UN Doc CRPD/C/AUT/CO/1, 2013.
- BM EHİK, *Sonuç Gözlemleri: Azerbaycan*, UN Doc CRPD/C/AZE/CO/1, 2014.
- BM EHİK, *Sonuç Gözlemleri: Meksika*, UN Doc CRPD/C/MEX/CO/1, 2014.
- BM EHİK, *Yasa Önünde Eşit Tanınmaya İlişkin Genel Yorum No. 1*, CRPD/C/GC/1, 2014.
- BM İnsan Hakları Yüksek Komiserliği, *International Principles and Guidelines on Access to Justice for Persons with Disabilities*, Cenevre: 2020.
- BM İnsan Hakları Yüksek Komiserliği, *Mental Health and Human Rights: Report of the United Nations High Commissioner for Human Rights*, A/HRC/34/32, 2017.
- BM İnsan Hakları Yüksek Komiserliği, *Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme’nin 5. maddesine İlişkin Eşitlik ve Ayrımcılık Yapılmaması Raporu*, A/HRC/34/26, 2016.
- BM İnsan Hakları Yüksek Komiserliği, *Thematic Study on the Issue of Violence Against Women and Girls and Disability*, A/HRC/20/5, 2012.
- BM İnsan Hakları Yüksek Komiserliği, “Report by Special Rapporteur on Violence against Women, its Causes and Consequences Rashida Manjoo”, A/67/227, 2012, Erişim Tarihi: Mart 14, 2024, <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/Women/A.67.227.pdf>.

- Bond, Johanna E. “International Intersectionality: A Theoretical and Pragmatic Exploration of Women’s International Human Rights Violations.”, *Emory Law Journal* 52, S. 71 (2003): 71-186.
- Council of Europe, *Guaranteeing Equal Access of Women to Justice*, Gender Equality Strategy, 2015.
- Cusack, Simone. “Building Momentum Towards Change: How the UN’s Response to Stereotyping is Evolving.”, içinde *Stereotypes and Human Rights Law*, Editör, Eva Brems, Alexandra Timmer. Intersentia: 2016: 11-39.
- Çağlar, Selda. “Engellilerin Erişebilirlik Hakkı ve Türkiye’de Erişebilirlikleri.”, *AÜHF* 61, S. 2 (2012): 541-598.
- Çağlar, Selda. “Engelli Hakları Sözleşmesi’nde Ayrımcılık Yasağı ve Türkiye’nin Uyum Sorunu”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, S. 96 (2011): 149-178.
- Erkem, Nalan. *Psikososyal Engelli Bireylerin Adalete Erişimi*, İstanbul: Ruh Sağlığında İnsan Hakları Girişimi Derneği, 2015.
- Favalli, Silvia. “The United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities in the Case Law of the European Court of Human Rights and in the Council of Europe Disability Strategy 2017-2023: ‘from Zero to Hero’.”, *Human Rights Law Review*, S. 18 (2018): 517-538.
- Friedman, Carli ve Owen, Aleksa L. “Defining Disability: Understandings of and Attitudes Towards Ableism and Disability.”, *Disability Studies Quarterly* 37, S. 1 (2017), Erişim Tarihi: Mart 23 2024, <https://production.ojs.dsq-sds.org/index.php/dsq/article/view/5061/4545>.
- Gül, İdil Işıl ve Karan, Ulaş. *Ayrımcılık Yasağı: Kavram, Hukuk, İzleme ve Belgeleme*, Editör, Burcu Yeşiladalı, Gökçeçiçek Ayata. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011.
- Gül, İdil Işıl. *Yargı Organlarının Faaliyetleri Perspektifinden Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme*. Ankara: Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, 2012.
- Güneş, Ayşe. “Kesişimsellik Yaklaşımı Bağlamında Kadına Yönelik Toplumsal Cinsiyete Dayalı Şiddete İlişkin CEDAW Komitesi Genel Tavsiye 35 Sayılı Kararı’nın Analizi.”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 29, S. 3 (2021): 1739-1771.
- Hatipoğlu Aydın, Duygu. “Kadınların Adalete Erişimi.”, *Ankara Barosu Dergisi*, S. 4 (2015): 79-107.
- Izutsu, Takashi, Tsutsumi, Atsuro, Hashimoto, Jin ve Yamada, Yuhei. “Human Rights Aspects of Persons with Mental Health Conditions or Psychosocial Disabilities.”, içinde *Innovations in Global Mental Health*, Editör, Samuel O. Okpaku, İsviçre: Springer, 2021: 1343-1363.
- Kalem Berk, Seda. *Türkiye’de Adalete Erişim: Göstergeler ve Öneriler*. İstanbul: TESEV Yayınları, 2012.
- Lawson, Anna. “Disability, Degradation and Dignity: The Role of Article 3 of the European Convention on Human Rights.”, *Northern Ireland Legal Quarterly* 56, S. 4 (2005): 462-491.
- Macdonald, Roderick A. “Access to Justice in 2003 Scope, Scale, Ambitions (Foundation Paper Executive Summary).”, *Symposium on Access to Justice*. Kanada: 2003: 2-7.

- Marden, Orison S. "Equal Access to Justice: The Challenge and the Opportunity.", *Washington and Lee Law Review* 19, S. 2 (1962): 153-164.
- Maybek, Dicle. *Şiddet Gören Kadına Açılan Kapı: Sığınmaevi ve Sonrasındaki Yaşam Stratejileri*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2016.
- Orchard, Maria. "Makul Düzenlemelerin Ötesinde: Aile İçi Şiddet Bağlamında Engelli Kadınlar için "Adalete Erişim" Çerçevesinin Tasarlanması.", içinde *Uluslararası Engelli Hakları Konferansı: Engellilerin Adalete Erişimi*, İstanbul: Eşit Hakları İçin İzleme Derneği, 2018, 113-125.
- Oriti, Chiara. *Accepting the Challenge-Women with Disabilities: For a Life Free of Violence - An Inclusive and Cross-cutting Perspective*. Montevideo: UN WOMEN, 2021.
- Perlin, Michael L. ve Lynch, Alison J. *Sexuality, Disability, and the Law: Beyond the Last Frontier?*. Palgrave-Macmillan, 2016.
- Perlin, Michael. "'My Sense of Humanity Has Gone Down the Drain': Stereotypes, Stigma and Sanism.", içinde *Stereotypes and Human Rights Law*, Editör, Eva Brems, Alexandra Timmer, Intersentia, 2016: 95-119.
- Rabheru, Kiran ve Gillis, Margaret. "Navigating the Perfect Storm of Ageism, Mentalism, and Ableism: a Prevention Model.", *The American Journal of Geriatric Psychiatry* 29, S. 10 (2021): 1058-1061.
- Sezer, Osman. "Engelliler ve Ceza Hukuku.", *Yarasa Hukuk Elektronik Dergi*, S. 1 (Temmuz 2022), Erişim Tarihi: Şubat 20, 2024. <https://gorevhukuk.org.tr/node/10>.
- Sezer, Osman. "5237 Sayılı Türk Ceza Kanunu'nun 122. Maddesindeki Son Düzenlemeler Bağlamında Engellilik Nedeniyle Yapılan Ayrımcılığa Yönelik Değerlendirmemiz.", *Ankara Barosu Dergisi*, S. 3 (2016): 533-544.
- Şenyurt Akdağ, Arzu, Tanay Aksaç, Gizem, Temur Şimşekcan, Nurcihan ve Kara, Özlem. *Toplumsal Cinsiyet Eşitliği ve Engelli Kadın El Kitabı*, Ankara: Engelli Kadın Derneği, 2016. Erişim Tarihi: Şubat 4, 2024. <https://www.enkad.org/wp-content/uploads/2022/12/ToplumsalCinsiyetEngelliKadin.pdf>.
- Şimşek, A. Ash. "Engelli Bireylerin Bilgi Edinme Hakkı: Birleşmiş Milletler Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme'nin Yaklaşımı Bağlamında Bir Değerlendirme.", *YÜHFD* 18, S. 1 (2021): 409-444.
- Uygur, Gülriz ve Özdemir, Nadire. *Adalete Erişimde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Haritalama ve İzleme Çalışması*. Ankara: CEİD Yayınları, 2021.
- Vickrey, William C., Dunn, Joseph L. ve Kelso, J. Clark. "Access to Justice: A Broader Perspective", *Loyola of Los Angeles Law Review* 42, S. 4 (2009): 1147-1191.
- WHO ve World Organization of Family Doctors. *Integrating Mental Health into Primary Care: A Global Perspective*. 2008. Erişim Tarihi Mart 3, 2024. <https://www.who.int/publications/i/item/9789241563680>.
- Women Watch. "Women with Disabilities." Erişim Tarihi: mart 14, 2024. <https://www.un.org/womenwatch/enable/>.